

М

ОМІЕ

ОСТАННІЙ АКТ ТРАГЕДІЇ

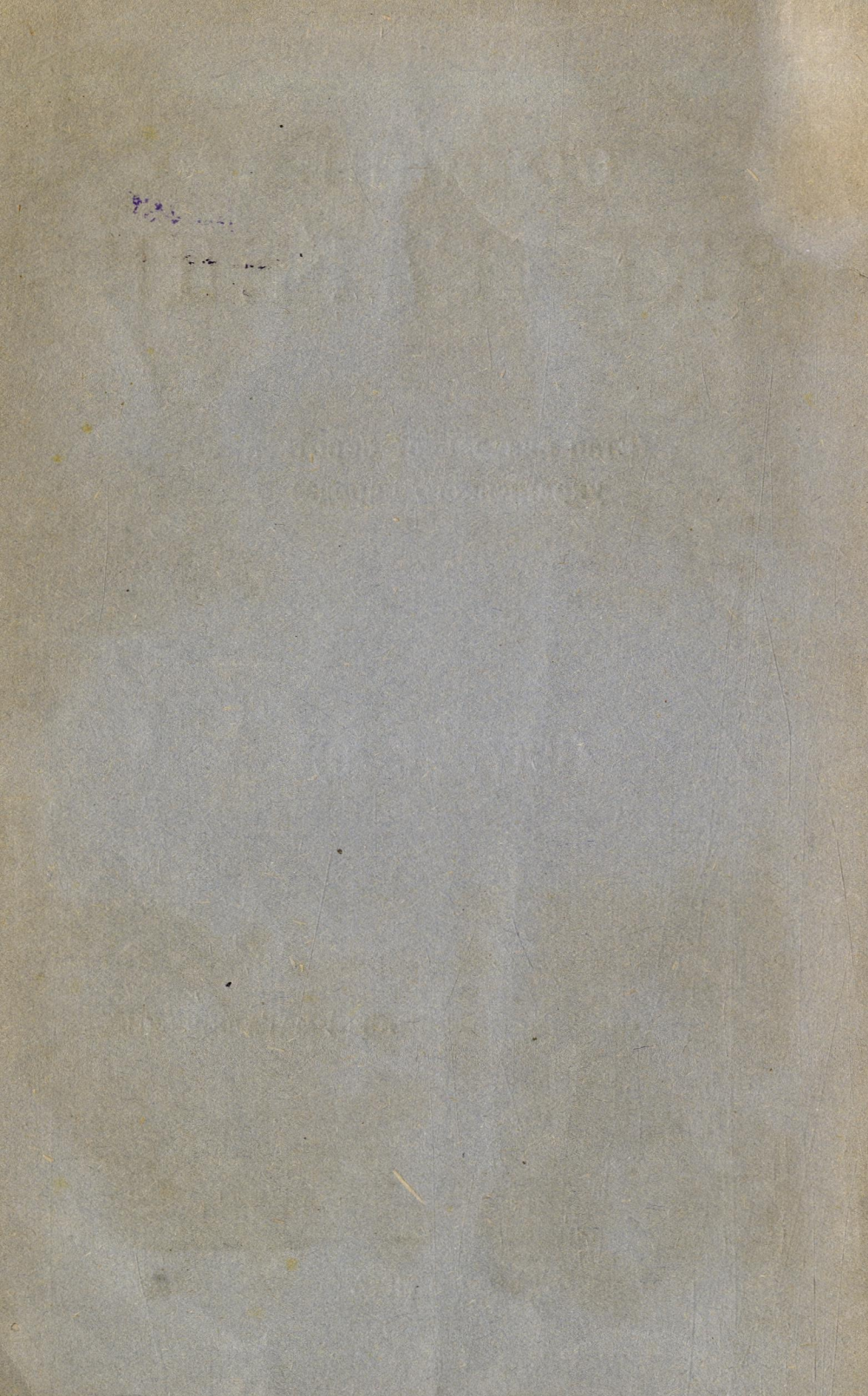
(Етап визвольної боротьби
українського народу)

(1917 — 1920).

ЮРІЙ МАГАЛЕВСЬКИЙ.

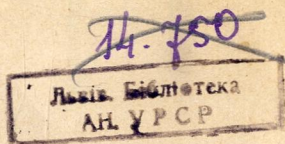
антинаціоналізм

Л Ї В І В 1927.

0610

ЮРІЙ МАГАЛЕВСЬКИЙ.

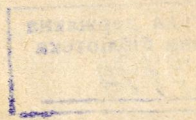

ОСТАННІЙ АКТ ТРАГЕДІЇ

(Етап визвольної боротьби
українського народу)

(1917—1920).

*Знаючий ановичу
Гану директору н. Савинто
на пам'яті Авшар.*

Назвено

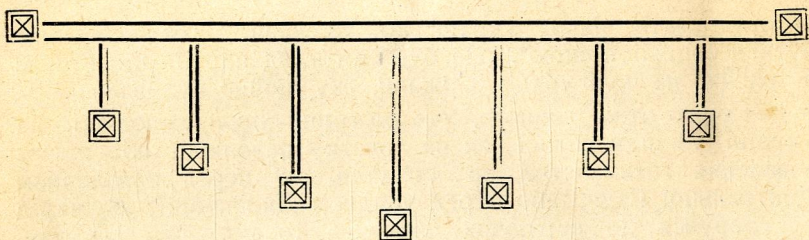
ЛЬВІВ 1928.

Всі права застережені.

(Відбитка з „Літературно-Наукового Вістника“ 1927 р.

З друкарні Ставроп. Інститута у Львові.

Присвячується генерал-хорунжому
Українських Військ Гулому - Гулен-
кові.

Передмова.

Визвольна боротьба українського народу на протязі чотирьох літ (1917—1920) набирала різних форм, відповідно до того, які складові чинники народні висувалися на верхи і ставали у керми цієї боротьби.

Спочатку під прапором У. Н. Р. часів Центральної Ради, потім гетьманату, далі знов У. Н. Р. часу Директорії та вкінці, в другій половині 1919 р. і 1920 р., під кермою С. Петлюри.

Але хоч провід боротьби тримали в своїх руках різні чинники, хоч на верхах ішло змагання між ними, то нарід виділяв із себе силу елементів, які підтримували той чи инший напрямок, аби тільки здобути самостійність; виявлення своїх поглядів на ту, чи иншу державну форму відкладали вони до моменту збудовання держави.

З початком революції 1917 р., коли на Україні всі творчі елементи кинулись до усвідомлюючої і організаційної праці, в масах українського народу, приспаного царатом, той рух набрав кольосального розгону.

Дві справи лише висовувалися — національність і власна держава (взгл. автономія).

Але пізніше, коли єдиний спершу національний табір став ділитися на групи, коли виникли непорозуміння поміж групами й партіями та боротьба межи ними за владу; коли стали вибиватися на перше місце програмові питання, а особливо соціальне; коли основні питання — національність і державність, перестали скупчувати на собі цілковиту увагу мас, — сила народу і напруженість його в досягненню основної мети були розбиті.

Під тим поглядом характеристичними можуть бути незабутні слова с.-д. міністра Мартоса, який казав, що „во-

литель не мати ніякої української держави, аніж вона має бути несоціалістичною". Це був світогляд партії, що стояла в той час на чолі уряду держави, яку щойно будувалося.

Нічого отже дивного, що розгонні хвилі революції на Україні то підносились, як на початку революції або під час повалення гетьманства, то опадали, як перед поваленням Центральної Ради, або перед упадком Директорії; бо нарід то горнувся до керуючих чинників, то відходив від них. Нещасна, але героїчна армія, селянські маси і невідомі герої спосеред цивільної людності, як то: громадські діячі, священики, учителі, інженіри, адвокати, урядовці та інші — ось був той „нарід“, який, не зважаючи ні на що, з посвятою, робив своє велике діло самовизволення, але яким не вміли кермувати тодішні „верхи“.

Учаділі від влади і початкового успіху в масах, партійні керманичі с.-р. і с.-д. сміло взяли за державну керму, не рахуючись з іншими угрупованнями, а згодом навіть поставившись до них як до своїх ворогів.

Замість того, щоб злучити всі українські партії до купи і змусити всіх працювати над будовою держави, замість підбирати людей найвидатніших і найздібніших, вони, засліплені своїми успіхами на вічах, сміло вхопились за керму, не підраховавши своїх сил і не думаючи над тим, що кожний їх крок тягне за собою наслідки великої історичної ваги і що за їх помилки нарід буде платити тисячами голов.

А тимчасом склад тих партій був дуже убогий. В їх центральних комітетах було дуже мало людей з вищою освітою, а головний кадр їх становили люде неосвічені, малограмотні, молоді, а як додати ще людей несумлінних, яких нічого не коштувало стати під той чи інший прапор, аби лише дірватись до теплого місця, то стає зрозумілим, що було дуже мало кому думати про державне будівництво та ще одночасно вести боротьбу на декілька фронтів.

Доля захотіла дати нам для збудовання держави все, що треба, лише треба було все те уміти використати і, на великий жаль і вічний сором керманичам того часу, все було розгублено, і державність наша кілька разів летіла в провалля, знову вставала і пробувала піднятися і зміцнитися, але з кожним разом сили будуючі і засоби будівництва зменшались і слабли.

Останню — на разі — спробу знову піднятися з провалля, і в постаті своєї бездольної, але героїчної армії ще раз встати на ноги, і зробила нація в осені 1920 р.

Припадок захотів дати мені нагоду бачити останній акт трагедії визвольної боротьби українського народу, який я, по змозі, і спробую описати.

Може хтонебудь з учасників описаних тут подій напише і свої спостереження і таким чином для наступних поколінь та історика буде ясна картина минулої боротьби, на підставі чого зможуть вони зробити безсторонній осуд.

Щоб стали зрозумілішими описувані мною події, подам вкоротці попереджуючі їх факти.

По любарській катастрофі уряд У. Н. Р. подався до Польщі, армія ж пішла в запілля ворога, де пробула шість місяців в найнесприятливіших умовах, які тільки можна собі уявити, і на весну 1919 р. вернула на Поділля, де, вбравши в себе новосформовані військові частини, приняла участь в польсько-українській офензиві проти большевиків.

Склад нашої армії по повероті з зимового походу був дуже малий; він не перевищав трьох тисяч людей і мав дуже мало гармат і набоїв.

Все це спричинилося до того, що наша армія на осінь того самого року опинилась на Дністрі, в Галичині. Деякий час простояла вона на місці, ведучи бої льокального характеру, переорганізовувалася, підсилилась і в вересні згідно з загальним пляном (разом з польським військом) розпочала наступ, який вернув нас майже на старі позиції, на лінію Літин—Могилів.

Склад нашої армії в той час доходив до 6000 вояків, гармат було біля 100 з відповідною кількістю набоїв, лише бракувало інших родів зброї, технічних засобів, а особливо мушкетних набоїв, яких не пощастило дістати ні в Польщі, ні в Румунії, а других джерел не було. Для підсилення армії знов переведено мобілізацію, вжито всіх заходів для заготовлення зимового одягу і провіанту.

Все йшло добре і перед нами зарисовувались гарні перспективи, та з хвилию, як розпочалися мирові переговори в Ризі, справи наші погіршали. Нами цілком нехтували і з нашими представниками навіть не говорили. Зі всього було видно, що замирять в Ризі без нас і що нас полишать на власні сили. Для вищого командування було ясно, що з нашою армією і з нашими засобами не підтримати большевицького наступу, який от-от мав початись. Большевицький натиск мав бути сильний, бо вже було відомо, що з хвилию створення мирових переговорів большевики почали перекидати своє військо з польського фронту на наш; а що й Врангель з своєю армією був уже притиснутий до Чорного моря, то й з врангелівського фронту теж почали перекидати війська проти нас.

Отже, справи наші відразу стали безвиглядні і на военній нараді вирішено наступати і, потиснувши ворога на скільки вдасться, за цей час зміцнити себе всякими засобами боротьби

а тоді відійти або на Румунію або на Польщу, де й вичекати відповіднішого часу.

Постанову тої наради доведено до відома уряду.

Коли уряд уложив військову угоду з Польщею і обидві армії мали розпочати наступ, то я, відірваний минулими подіями від свого сталого місця осідку, Катеринославщини, зробив Міністерству Освіти пропозицію делегувати мене в нашу армію для збирання мистецько-історичного матеріялу і зафіксування біжучих подій.

Керуючий Міністерством Освіти того часу, беззмінний товариш міністра Петро Холодний, прийняв мою пропозицію і направив мене в Штаб Армії, як артиста-малюва від Міністерства Освіти з спеціальною припорукою. Від часу призначення я стало був при нашим війську, перебуваючи то в одній, то в другій частині відповідно до обставин.

Стале моє перебування при війську аж до моменту переходу за Збруч дало мені нагоду спостерігати події, які відбувались на моїх очах і які я пробую тут описати, як вони у мене занотовані в щоденнику.

I. Наступ від Дністра.

Армія У. Н. Р. в успішнім наступі на протязі десятих днів дійшла від берегів Дністра до лівії Літин—Могилів.

Наступ був такий нагальний, що дивізії не встигали звязуватись з Штабом Армії і Командуючий Армією, генер. Омелянович-Павленко, був змушений залишити свій штаб і в супроводі одного адютанта і конвою удатися на фронт для зручнішого керування операціями (я тоді був при Штабі Армії і був свідком того). Штаб Армії здоганяє Командарм аж в Бучачі. Людність звільнених від большевиків місцевостей оповідала мені, що ворог тікав в переляку і значно перебільшував сили нашого війська. Коли, раптом, Польща розпочинає мирові переговори в Ризі і настає завішення зброї.

Заки вияснялась ситуація в Ризі, наша армія вела бої за володіння Жмеринкою, яку большевики завзято бороли, розуміючи вагу цієї стації, де схрещувались залізничні колії ріжних напрямків. Декілька разів Жмеринка мало не попадала в наші руки, але брак набоїв, як для гармат, так і для мушкетів все був на перешкоді.

Я сам був свідком, коли Начальник Запорізької дивізії полк. Гулий-Гуленко, по успішнім наступі в обхід ст. Жмеринки від півночі, просив у Штаба Армії негайної доставки 20.000 набоїв для мушкетів і кілька сот для гармат; та йому відповіли, що Штаб всього має 40.000 набоїв, і тому прислав йому лише 4.000, а для гармат і зовсім нічого. Дивізія,

не маючи змоги розвинути свого успіху, під натиском ворога, який одержав підсилення як людьми, так і зброєю, змушена була відійти на попередні позиції.

Те саме відбувалось і на других відтинках нашого фронту. Нераз приходилось нач. Запорізької дивізії полк. Гулому-Гуленкові робити наступи задля здобуття у ворога набоїв, а також для стеження за ним і попередження його наступів, бо відбиватись булоб нічим і дивізія попалаб в скрутне становище.

Завішення зброї на час ведення мирових переговорів в Ризі нам було дуже не на руку, бо розбитий і здеморалізований ворог приходив до себе, діставав поповнення, підсилювався; наше командування це добре розуміло і без кінця його турбовало, стараючись обезсилювати.

З другого боку, стояння на місці надзвичайно зле впливало на настрій війська, яке тратило свій запал, а в сталих сутичках з ворогом губило багато людей забитими, раненими і хорими. А поповнень не було, бо наш тил ще не був zorganizований і хоч частинну мобілізацію вже переведено, але мобілізованих треба було ще підучити і лише потім вливати до війська.

Коли я приїхав до Запорізької дивізії, вона занимала фронт на лівім крилі нашої армії (північній), межуючи з польською армією, і стояла біля Літина, на північ від Жмеринки. Фронт ішов берегом річки перед самим Літином, перед понищеним мостом, що розлучав нас з ворогом, а довгий був на кілька десятків кілометрів.

Проти Запорізької дивізії стояло п'ять дивізій большевицьких як виказували полонені. По дводеннім порівнюючим спокою наспіла звістка, що ворог готує наступ, знаючи, що у нас немає набоїв та що склад дивізії малий (всього дивізія мала біля 600 боевих одиниць).

Начальник дивізії полк. Гудий-Гуленко рішив випередити події і зробити наступ. В цім часі довелося мені бути самовидцем дрібного епізоду, що кидає яскраве світло на духове обличчя полк. Гуленка.

Два дні тому, десь на фронті дивізії, була сутичка з ворогом, при тім захоплено в полон червоноармійців і разом з ними сестру-жалібницю. Після допиту в штабі дивізії, примістили їх наніч в якісь шопі, щоб на другий день відправити до Штабу Армії. В ночі сестра-жалібниця втікла. Штаб дивізії містився тоді на два км. від фронту, на хуторі, який мав всього десять хат, а в найменшій з них містився начальник дивізії. На другий день біля 2. год. пополудні ворожі гармати почали обстрілювати штаб і обстрілювали на протязі 15—20 хвилин. Біля тої хати, на подвір'ю було десятьох козаків, що приїхали з донесеннями від частин дивізії. Коні їх були привязані до плота на подвір'ю біля шопи. Тутже

стояли і штабові коні. Козаки купчилися перед дверьми хати і по черзі заходили до середини і здавали рапорти. В сінях стояв я і дивізійний начальник постачання, який теж приїхав до рапорту. В хаті, біля вікна, сидів начальник дивізії і там же, біля столу, начальник штабу, полковник Стефанський, який щось писав. Двері до кімнати були відчинені і козак здавав рапорт. Раптом, гарматний набій розірвався на вулиці, на огороді, біля хати... Всі козаки з подвіря кинулись до сіней, ніби то солом'яна хата могла їх урятувати від смерті.

Раптом з страшним галасом прилетів ще один набій і впав десь близько. Земля загула, хата затряслась, глина зі стіни посипалась і миски на миснику застукотіли. Козаки скупчилися ще ближче до дверей і все замовкло... От-от зараз бахне і все перевернеться! Коли серед тиші почувся спокійний наказуючий голос:

Що став? Кажі далі!

Враз якось всім стало легше і обличчя проясніли.

Набій не розірвався.

Праця не припинялась ні на хвилину, а набой рвались, то зліва, то справа, то спереду, то позад хати.

Так тривало 15—20 хвилин. Обстріл скінчився. Біля вікна, де сидів начальник дивізії і начальник штабу, в землю зарились три набой, на віддалі одного кроку від стіни, і ні один не розірвався.

Начальник постачання, скінчивши звіт, сідає саме на тачанку, щоб швидче втекти з цього пекла, коли гримнув набій біля його тачанки і розірвався... Величезна хмара пороху закрила все. Вгорі в тій хмарі майнули ніби чийсь руки і ноги.

Ми підбігли... Начальник постачання лежав на землі і лупав очима!.. Його лише оглушило, а козака скинуло з тачанки на землю, перекинувши кілька разів в повітрі, і трохи потовкло.

Цей випадок дав привід поглузувати з козака і потім нагадувати йому, як він літав немов літак.

Обстріл штабу трігав і другий, і третій день, але обійшлося без жертв. Кругом хати земля геть була поорана набоями, ніби хто її скопав. Умовляв я начальника дивізії перейти до другої хати, але він відказував, що „з гармати на віддалі 6—7 кілометрів попасти в хату досить трудно“, і лишався там далі.

Тоді я зрозумів, чому його козаки люблять, шанують і довіряють йому. Умови в йни того часу вимагали від військових зовсім інших здібностей, ніж підчас світової війни, зовсім іншого підходу до рішення боєвих завдань і поведінки в стосунку до підлеглих. Одно те, що не було суцільного фронту, вимагало від начальника частини самостійності в рішеннях і то негайної, — завжди бути з частиною, завжди бути готовим до акції, бути витривалим.

Полк. Гулий-Гуленко, як начальник дивізії, і полковник Стефанський, як начальник штабу, — надзвичайно доповняли один одного.

Перший був невичерпаної ініціативи, бистрий в рішеннях і швидко орієнтувався в подіях, другий — надзвичайно працьовитий і до дрібниць все обмірковував. Обидва відважні й уміли поводитись з підлеглими, за що й тішились великою любов'ю в дивізії.

Згаданий обстріл штабу показав наочно, що та сестра-жалібниця, що втікла, донесла ворогові, де стоїть штаб дивізії, і большевики, вважаючи штаб знищеним по обстрілі, конче почнуть наступ.

Щоб запобігти подіям, бо вразі наступу нічим було би відбиватись, нач. дивізії дав наказ підготуватись вночі до наступу, і на ранок всі частини дивізії вже заняли свої місця. Штаб стояв проти Літина, а вправо від нього (на південь) в 3—4 кільом. мав розпочатися наступ.

Місцевість по той бік річки, від ворога, була горяна і вкрита лісом, що сприяло наступові, а наліво від Літина вона відразу знижалась і переходила в bagno, тому ворожого протинаступу нічого було сподіватись. Всі наші сили пущено в наступ, лише 7 козаків лишилось в шанцях на березі перед самим Літином, яким наказано відкрити вогонь з мушкетів і скорострілів по ворогу, удаючи, що ніби тут має розпочатись наступ.

О 10 год. ранку нач. дивізії пішов зі штабом в ту сторону, де мав розпочатись наступ; перейшовши через річку, вийшов на першу гору, яка була в нашім посіданню (це було на два кілометри від Літина) і став дивитись в далекогляд праворуч, де наша піхота з кіннотою, перейшовши через річку, ще на два кілометри правіше, втягалась байраками і долинами в ліс, в обхід Літина з півдня.

Тут же біля нас, по лівій стороні гори і напереді, лежала по під корчами розстрільна, а перед нами під високим деревом стояла тачанка з кулеметом, яка мальовничо вязалась з крайобразом.

За хвилину ворог, який нас добре бачив зза Літина, згори, почав нас обстрілювати з гармат.

На горі було лише кілька високих дерев і за одно з них я сховався. Штаб перейшов трохи далі, а в ту саму мить гарматний набій впав на те самісіньке місце, де передтим стояв штаб.

Кавалки набою поцілили в те дерево, де я стояв, а що дерево було тонке, то я перебіг до другого, а коли розглянувся, то вже ні штабу, ні розстрільної, ні тачанки не було — все пішло в наступ і скрилось в корчах.

Почалась стрілянина. Я ліг на землю за деревом і в ту саму хвилину в дерево ляснуло декілька кавалків від гарматного набоя, а декілька просвістило над головою.

Хвилину за декілька ворожі гармати перенесли вогонь з цього місця в ту сторону, де було чути стрілянину в лісі, себто звідки наші робили наступ.

Тільки свистали кулі. Бій перенісся далі.

Я встав і почав дивитись в бік Літина. Вже вечоріло — було по 3. год. Літин лежав в долині, а наоколо були невеличкі гори, вкриті лісом.

От з правого боку, з лісу, вискочила наша тачанка з кулеметом і понеслась долиною на містечко! За нею друга, третя, ще і ще! Ворог побачив їх і став обстрілювати з гармат.

А тачанки женуть по дорозі до міста і лише видно куряву за ними, а над ними хмарки від вибухаючих гарматних набойів, то спереду, то ззаду. От блиснуло вогнем і закрило тачанку димом. Думав — пропала тачанка! Коли дивлюсь — жене далі.

Стрілянина в лісі, що оточує Літин з півдня і сходу, все наближається до Літина і переноситься далше й далше за Літин.

Коли, несподівано, в північносхіднім напрямі, почулась сильно стрілянина, — то полковник Н. зі своєю кіннотою, згідно наказу ком. дивізією, ще вночі, зробив перехід в 15 км. і, зайшовши ворогові в тил, в свій час ударив на нього. Ворожі гармати перестали стріляти.

А тачанки все ближче й ближче підкочувались до містечка. Вже біля перших парканів, біля перших хат. На зустріч їм вискочило декілька верхівців. Видно стріляють! Кулемет з тачанки затаракотів і верхівці зникли. Тачанки зчезли в містечку. Чути лише — та-та-та! — шиють кулемети.

За містечком, вліво на північ, показалися величезні хмари куряви, що все більшали й більшали і надзвичайно швидко посувалися все далі й далі від Літина. То тікали ворожі обози.

Зайшло сонце і освітило все червоним полум'ям. Стрілянина посунулась за Літин.

Літин — наш!

Наша дивізія, під умілим керуванням, розторошила 5 ворожих дивізій, захопила понад 300 полонених і трохи зброї; наші втрати були незначні — кількараних.

Біля 6 год. вечора рештка штабу дивізії одержала наказ перейти наніч в сусіднє село, за три кілометри від старого міста, і там чекати ком. дивізії. До 12. год. ночі його не було. А то сталося тому, що нач. дивізії сподівався контрнаступу і наказав направляти знищений міст, що лучив Літин з нашою стороною.

Населення міста радісно вітало наше військо, а коли довідалось, що треба зараз же направляти міст, то добровільно

зорганізувало дружину в 800 людей, яка начепила наші прапори на шапки і з піснями прийшла на роботу.

Робота закипіла і міст стали направляти. Наоколо мосту, полем, блукали наші стежі і біля 12. і 2. год. ночі перехопили ворожі накази, де говорилось про те, що підійшло 3 дивізії на поміч і кіннота знаного Котовського, та щоби всі частини о 4. год. ранку зробили наступ на Літин без стрілу, кинулис на наших і вирізали всіх.

Побоювання нач. дивізії справджувались. Міст по надзвичайних зусиллях направили на 3. год. ночі. Дано наказ скупчуватись всій дивізії в Літині і переходити міст, бо набоїв було мало і відбиватись було нічим.

О 4. год. ранку ворог відкрив по Літину вогонь, щось з 20 гармат. Шрапнелі, як град, сипались на місто. Ми зда- лека дивились на те, як гарматні вибухи поблискували над містом в небі, що вже сіріло, і гадали собі, що наша дивізія понесе сильні втрати, але якось обійшлося все добре і на ранок дивізія заняла свої попередні позиції.

Отаке доводилось робити нашому війську, щоб хоч трохи обезсилити ворога і здобути зброї, а разом ініціативу тримати в своїх руках.

На другий день ворог захотів покарати нас за минулий наступ і в свою чергу заміряв зробити нам несподіванку. Ком. дивізії в передбаченні цього післав вночі кінноту полк. N. на розвідку. Ліве крило нашого фронту (яке лучилося з польським) стояло на багнистих низинах довгою лінією і було дуже зле обсажене через брак відповідного числа людей в дивізії. Це було найвразливіше місце дивізійного фронту.

Сюда то дійсно ворог і сплянував свій наступ, але стежі полк. N. відкрили його намір, про що й дали знати ще вночі. Зараз же дано наказ піхоті зробити засідку на переправі через річку і, коли ворог почав наступ, то дістав добру відсіч.

II. Наказ про організацію Повстанчої Групи.

Приступлення Варшави до мирових переговорів з большевиками і явне нехтування нами на тих переговорах змусили наше командування подумати про самостійну військову акцію; ще до закінчення мирових переговорів, а для полегшення наступу нашого війська ухвалено організувати повстанчий відділ і післати його в заплілля ворога.

Організацію цього відділу доручено начальнику Запорізької дивізії, полк. Гулому-Гуленкові, доброму організатору повстанців, що в цій справі мав уже чималий досвід.

Розповім про один випадок з його діяльності, яко повстанця з р. 1919 на Єлисаветградщині, куди він ходив знищити тили денікінських білогвардійців і червоної Москви.

В якомусь селі, де він перебував з своїми повстанцями, довідався, що деникінці стягають проти нього війська в той район.

Отож, потай від своїх повстанців, в неділю, він іде пішки в селянській одежі з того села до міста, де власне стояла деникінська частина, що мала оперувати проти нього.

Разом з селянами, що йшли з найблизчих сіл до міста до церкви, і він пройшов повз заставу, яка стояла на дорозі.

Обійшов все місто, роздивився, де і яка частина стояла і скільки всього там було війська, попрочитував оголошення, розліплені по мурах міста, в яких за його голову обіцяно великі гроші, і тим же шляхом вийшов з міста і вернув до своїх повстанців.

А тим часом в селі вже забили на алярм, що отаман десь зник.

Зараз же по повороті він розіслав гонців по сусідніх селах з наказом, щоб всі селяне озброєні, на 12. ночі, заняли призначені їм місця і чекали нового наказу.

Військові операції він провадив, маючи з собою лише кількасот кінних повстанців, а решту його війська складали селяне з дооколичних сел, які по битвах вертали додому і обертались в мирних хліборобів, а він з своєю кінною частиною посувався далі, куди було треба.

Опівночі він вирушив з села з своїми повстанцями, видавши другий наказ селянам наступати на місто перед світом.

На ранок в місті не було вже ніодного деникінця.

Отсе характеристичний приклад діяльності полк. Гулого-Гуленка, яко повстанця.

Бувало, що він разом з черзоноармійцями бив деникінців або з Махном бив червоноармійців.

З огляду на ті чи інші обставини шкодив то одному ворогові, то другому.

8 жовтня 1920. р. полк. Гулий-Гуленко одержав від Головного Отамана призначення іти в запілля ворога і там керувати повстанням з наказом здати дивізію ген. Х., а самому негайно виїхати до Штабу Армії, а звідти до Головного Отамана.

Штаб дивізії перебував тоді в Головчинерській жіночій монастирі, біля Меджибожа. Коли в дивізії розійшлася чутка, що командант її іде на повстання, то мало не всі козаки просилися взяти їх з собою. В дивізії були частини, сформовані Гулим на повстанню 1919 р., які підчас зимового походу прилучились до неї, коли полк. Гулий-Гуленко був призначений ком. Запорізької дивізії. Такою частиною був напр. курінь Низових Запоріжців.

Годі було задоволити всіх бажаючих іти на повстання, бо тоді завалиласьби дивізія, а тому многим відмовлено.

Взяв з собою Гулий-Гуленко лише декілька осіб, які з ним вже не раз бували на повстанню, а саме: одного сотника, одного адютанта-осаула, одного кіннотчика полковника і трьох джур.

12 жовтня він виїхав на фаєтоні, який ще здобув на повстанню 1919 р., і взяв свого верхівця „Біса“, теж ще з повстання, який виносив його не раз з біди і на яким ніхто, окрім нього, не міг їздити. Надзвичайно був скажений і гарний кінь, а як зачує стрілянину, то сатаніє, ніби сам хотів би з кимось битися; немов в стародавніх піснях, що співають про козака і коня, як про двох товаришів.

Такі коні були й у двох джур, а третій був за погонича на фаєтоні.

Попросився і я їхати, бо думав, що був би там корисним.

14 жовтня були в Штабі Армії, де Командарм дав відповідні вказівки. Поладнали ще деякі справи і з благословення Командарма вирушили до Кам'янця, де стояв Штаб Головного Отамана. Командир дивізії і я їхали в фаєтоні, а решта верхи.

В якійсь селі, не пригадаю тепер назви, лишилися ми під вечір, щоб дати коням відпочити і поїсти, в домі священика, де, окрім дорослої панночки, нікого не було.

З розмов з тою панночкою з'ясувалось, що вона є донькою місцевого священика, забитого по попередньому нашому відступі, разом з жінкою за те, що вони Українці.

Панночка урятовалась лише тому, що була учителькою в другім селі, і тепер, коли наше військо вигнало большевиків, приїхала ліквідувати з майна те, що ще можна було віднайти.

Вона дуже сумувала і нам було так прикро те бачити, що як тільки коні відпочили, то ми зараз же вирушили далі. Це було під вечір і сонце сідало. Тільки ми вирушили, як почули чудовий спів мужеського хору: „Як умру, то поховайте!“ Так було то несподівано і так гарно, що коли фаєтон завернув за ріжок огороду священика, козак стримав коні і спинився, не питаючи наказу.

Перед нами на майдані біля старенької церкви новобранці з українського війська, числом 200—300, вишикувані в ряди, з шапками в руках, з молоденьким старшиною напереді — співали „Заповіт“.

Всі були звернені лицем до церкви, а церква, старенька, трьохбання, дивилась в землю межі височенних осокорів, що здіймали свої могутні гіляки, як руки до неба. А навколо майдана—всі плоти біля хат були всипані, як горобцями, дітьми різного віку. Стояли тутже старі чоловіки, жінки і дівчата. Сам вечір був лагідний, тихий, сонце заходило за хати і осявало все золотим світлом.

Огортав якийсь містичний настрій... Люде хрестились... Дехто став на коліна і моливсь... „І мене не забудьте... помянути незлим тихим словом!“

Ми познимали шапки і як зачаровані стояли і слухали. Відчувалось, що все, що там стояло на майдані, жило одним почуттям... любовю до рідного краю!

Потім проспівали „Ще не вмерла Україна“, старшина скомандував „струнко!“ і підійшов до полковника з рапортом. Ці козаки були хлопцями з сусідніх сіл і тут робили вправи. Я є певний того, що перебування цієї частини не пройшло безслідно для збудження і викресання національної свідомости в селі. Тут я признав рацію сторонникам територіяльного війська. Недурно наші вороги не давали нам спроможности втриматись на місці хоч рік, бо нас тоді не подолаб ніяка сила.

III. Камянець Подільський.

По приїзді до Камянця — полк. Гулий-Гуленко пішов до Штабу Головного Отамана, де одержав призначення командувати всіми повстанцями півдня України і був титулований Командуючим Південною Групою Повстанців, в скороченні комгруп. Козаки називали його просто „пан отаман“.

Почалася клопотлива справа з формуванням повстанчої частини, яка мала перейти фронт і організувати повстання в широкому масштабі.

Сформовано штаб, а організація відділа була справою тяжкою і ускладнялася ще й тим, що всі люде були дуже потрібні і тут, і годі було висмикнути з війська людей бажаних. Зновуж таки комунікації на терені, занятім нашим військом, майже не було і зноситись з людьми приходилось верхівцями. Телеграфічна лінія існувала деінде, а самоходів і мотоциклів в нашій армії майже не було. Все було давно понищено. Гроші на організацію хоч і відпущено, але не в такій кількості, щоб можна було перевести в життя цю повстанчу акцію. Зброя була, але був великий брак набоїв. А найгірше було те, що діло йшло до зими і треба було людей одягнути і взути.

Багато клопоту було з вирішенням способу пересовування відділу. Найліпше було би посадити людей на коні, себто зробити відділ кінним, але це вимагало багато коштів, а їх не було. Тимчасом старались набути добрі тачанки з кіньми, бо це потягало трохи менше витрат, хоч відділ від того ставав мало рухливим. Сила всяких справ

виникала при організації відділа, над якими приходилось заставляюватись і годі часом було їх вирішити в бажанім напрямку. Та всеж робота йшла і люде щодня прибували до штабу. Багатьом відмовлялося, як невідповідним, а деякі і самі тікали. Це були ті, які думали, що поїдуть добре заосмотрені, будуть добре спати, їсти, скільки схотять і як схотять; але, довідавшись, що ніхто не знає, що буде їсти завтра, а може і 2—3 дні не матиме навіть чорного хліба, спати не знає, де буде і як, чи в лісі на морозі, чи в полі на снігу, а може й в очереті на болоті, а що битись буде щодня,—то більше й не показувались.

За всіми такими клопатами організаційного характеру отаман не забував, що він є також і громадянин. Так, коли він випадково довідався, що одна школа не має за що відремонтувати помешкання, де все понижили попередні війська, то виклопотав від Головного Отамана допомогу в 500.000 карб. та від Головноуповаженого проф. Огієнка 1.500.000 карб., вигнав підводи з ссла і привіз 1000 пуд. дров, а коли довідався, що в школі вибито шиби, дав ще своїх власних 100.000 карб.

Цікавий випадок був у Кам'янці, який добре характеризує жалобу козаків Запорізької дивізії йти на повстання. Раз якось сотник У. доносить отаманові, що з Запорізької дивізії прибув козак, добре озброєний, верхи, і проситься взяти його на повстання, де вже він був з отаманом не раз.

Запитаний, хто він і чого хоче, виявив, що він втік з дивізії, по дорозі дістав коня і приїхав аж до Кам'янця просити п. отамана взяти його на повстання, і признався, що як його відішлють назад до дивізії, то він все одно там не лишиться, а втіче, і знову нас дожене. За такий переступ супроти дисципліни йому в дивізії грозив би суд і — чого доброго — розстріл за дезертирство. А втім наміри його були як найкращі: не дома сидіти на печі, як багато робило, а йти на повстання, де кожда хвиля може принести смерть, а може ще й муки, бож знаємо, як большевики розправлялись з повстанцями, які попадали їм до рук.

Отаман закликав його до себе, виговорив йому добре, довів нерозважність його поступку і відіслав до повстанчої частини, наказавши добре заховуватись і справу робити сумлінно, памятаючи, що вразі якої провини, буде розстріляний без суду. Козак шасливий пішов до частини, а офіційну сторону потім якось полагодили.

Тоді в Кам'янці перебував гарматний полковник, засуджений військовим судом на 3 роки в'язниці за недогляд при купівлі черевиків для армії, коли він був головним інтендантом, і мав саме тоді відбувати свою кару. Це була порядна, чесна людина, добрий і знаючий гарматчик, заводовий стар-

шина з фаховою освітою і ясна річ, що не йому було бути інтендантом, та ще головним, в революційний час. Отаман його добре знав ще з 1918 р., коли був отаманом Катеринославського Коша, в склад якого входила гарматна частина, якою командував полковник.

Отаман цинів його і жалів, як жертву лихих обставин. Тому просив Головного Отамана замінити йому кару призначенням в повстанчу групу. Коли прийшла на те згода, отаман зараз же післав його в Румунію, наказавши звязатись з румунським штабом, дістати там зброї і з тою зброєю в Бендерах чекати від нього послання. Доручив йому і надалі постачати зброю для повстанців.

В Камянці також проживав тоді один учитель, який учителювавши десь на колії Жмеринка - Одеса, в свій час формував там добровольчий загін з колійовців і сам був в тім загоні простим козаком і щось на протязі 4-х місяців брав участь в боях з большевиками.

Перехорувавши на тиф, по видужанню, не вертав уже до загону, а приїхав до Камянця і там якось існував. Аж мені прийшло на думку порадити йому вступити в наш повстанчий відділ і взяти на себе функції скарбника, бо й бухгалтерію він теж добре знав. Невеликого росту, міцно збудований, тихий, спокійний, чесний, розумний і акуратний, він якраз надавався для такої ролі. Переговорив я з отаманом і той погодився взяти його, бо на цю посаду не мав відповідної людини. Через кілька день відбулося призначення його на скарбника і він зараз же почав налагоджувати справу.

Я дуже тішився з того, бо отаман справді мав у нім чесну і порядну людину і певного товариша - приятеля, який потім це й довів на ділі, урятувавши його від смерті з ризком для власного життя.

27 жовтня вирушили ми з Камянця на Дунаївці групою в 30 людей, де на суконній фабриці закупили сукна на шинелі для козаків, бо був уже мороз, сніг і страшенно зимно.

Заки з Камянця доїхали до Дунаївець, то я сильно промерз, бо був страшний вітер і мороз, хоч були на мені шинель на ваті і чоботи. Як жеж їхали бідні козаки, які були лише в лихих шинельках, та і то підраних, а деякі ще в таких же чоботях!

В Дунаївцях прилучився до нас полковник З. з 30 кіннотчиків, по які їздив на доручення отамана.

З Дунаївець вирушили на Могилів. Під Кирилівцями Мурованими, на полі, спіткали отамана В., який їхав на гарнім чорнім коні, в величезній чорній шапці, з кавказькою бундою на плечах.

Вигляд він мав надзвичайно мальовничий, ніби запорожець з картини Рєпіна зірвався і басував перед нами на коні.

Отаман Волинець був з тих отаманів, які не мали військової освіти і яких той бурхливий революційний час висунав багато по цілій Україні. Вони своєю діяльністю також помагали визволенню України, але належали до тих, що не визнавали в більшій частині ніякої зверхньої об'єднуючої влади, а ділали на свій смак і часто - густо серед них бували люде злої волі. Це була т. зв. „отаманія“ — явище характеристичне для того часу.

Пора була відпочити й отаман запросив Волинця разом з нами поспідати, для чого й спинилися в одній з перших хат на селі.

Волинець був стрункий, чорноволосий мущина, носив вуси, і в розмові з нами зробив на мене вражіння розсудливої людини й щирого патріота.

Балачки крутилися біля пекучої тоді справи, а саме притягнення до війська „фаховців“, людей з фаховою військовою освітою.

Як один, так і другий сходилися на тім, що фахових людей треба притянути до війська.

Волинець висував лише питання, як забезпечитися від того, аби серед „фаховців“ не було людей ворожих українській державності, а друге — як людям нефаховим, що перебувають у війську й довели свої здібності в військових справах та хотілиб там і залишитись, — набути фахової освіти.

Ця справа була болючою для всіх і сильно дебатовалася як у війську на фронті, так і в заплілі, як у воєнним міністерстві, так і в політичних колах.

Вона помимо своєї принципової сторони, яку можна було спірно вирішати чи в той чи в инший бік, повстала й набрала гостроти ще на початку революції, з того моменту, коли стало формуватися національне військо.

З регулярної армії, що брала участь у світовій війні, в 17 і на початку 18 року почали вилучатися націоналізовані українські частини.

Акцію цю переводили головним чином не фаховці військовики, а військовики, які стали такими з примхи долі і не мали відповідного військового підготування, але зате мали сильне почуття національності і патріотизму та силою подій стали на чолі руху, а значить і військових частин, не маючи на те ніяких даних в розумінню військового стажу й освіти.

То був час революційний, де вплив на маси здобувала людина, що вміла говорити, запалити людей і зорганізувати їх, коли стаж військовий або освіта фахова, мали друго-

рядне, значіння. Часто-густо на керовника частини солдатська маса вибирала людину цілком невідповідну з фахового боку, але собі симпатичну. Часом це виходило на добре, бо давало такий людині, здібній від природи до військового фаху, нагоду проявити свої здібности на ділі, але переважно — це виходило на зле, бо вибиралося демагогів, а навіть злочинців.

Підчас військових операцій це особливо давалося в знаки. Керовник частини видавав накази, які нерозумно обурювали дійсно військових людей. Але то був, повторю, революційний час, коли тільки довіря мас до людини давало їй змогу тримати частину в руках.

Підчас стояння нашого війська на Дністрі остаточно сформовано й кінну дивізію, під керівництвом Омеляновича-Павленка, брата комдарма, кіннотчика, яка при нашому наступі значно спричинилась до його успіху, а при відвороті за Збруч в листопаді відіграла рішачу роль в найтяжчих моментах.

Коли армія, після зимового походу в запілля ворога в 1919 році, прилучила до себе наново сформовані частини й зайняли фронт — Могилів—Винниця, то комдарм Омелянович - Павленко приступив до формування вищезгаданої дивізії.

Існуванню такої частини надавав він великого значіння при способі ведення війни того часу, коли не було безперервного фронту, а поміж частинами лежали просторони на кількадесят кілометрів, не обсажені ніяким військом. Думка ця назріла в нього ще підчас зимового походу, де на кожному кроці відчував він брак такої кінної частини.

Реалізація цієї думки наткнулася на силу ріжнорішних перешкод, як брак гроша, коней, амуніції, відповідних людей для того, й багато інших причин, які в умовах того часу було надзвичайно тяжко усунути. Наткнулася реалізація цієї думки ще й на зрозумілий опір з боку начальників дивізій. Річ у тому, що до того часу кожна окрема дивізія мала при собі невеличкі кінні частини, сформовані засобами даної дивізії. Саме ці частини комдарм і надумав повідбрати від дивізій, аби таким чином покласти початок, осередок майбутній кінній дивізії. З хвилиною переходу військ У. Н. Р. до регулярної, правдивої військової організації і знищення „отаманії“ (самостійних одиниць) та підпорядкування інтересів окремих частин загальному плану, такий відбір частин був зрозумілий і необхідний. Але при переведенню в життя повставали тертя, як у данному випадку при організації кінної дивізії.

Я був свідком організації згаданої мною частини і бачив, скільки то було непорозумінь, нарікань, як з одного

боку, так і з другого; скільки то вимагалось засідань, розмов, умовлянь, заки комдармові удалося, завдяки неослабній енергії в досягненні наміченої мети, знайти якийсь компроміс і кінні частини від дивізії все-таки відібрати й заснувати з них осередок майбутньої кінної дивізії.

Осередок той увесь час поповнявся, формувався й лише на Дністрі, в осени 1919 р. він прибрав форму справжньої окремої військової частини, що була вповні самостійна й становила вже поважну силу.

Тодіж таки була сформована кулеметна дивізія і відбулось її посвячення та передача їй клейнодів. З тих часів пригадую м. и. такий епізод. Під Галичем фронт займала II запасова бригада Запорізької дивізії. Ворог дуже сильно натискав на нас і становище на нашому фронті було грізне, а тому на відтинку Галича наказано зробити наступ. Частина II-ої запасової бригади, якій прийшлося робити головний удар, була під командою хорунжого Костя Хмилевського. Після першої атаки вона була відбита, бо ворог, добре закопаний в землю, на горбі, мав досить кулеметів, а нашої частині прийшлося наступати просто в чоло.

Коли хорунжий доніс про становище, полковник, командуючий бригадою, наказав іти ще раз у наступ і конче здобути відтинок. Частина пішла другий раз, але знов була відбита. Хорунжий доніс, що взяти відтинок з того місця неможливо, а треба зайти ворогові в обхід. На це полковник насварив його, назвав боягузом і наказав ще раз іти в наступ.

Кость Хмилевський, страшно ображений словами полковника, знов повів свою частину в наступ, з метою конче взяти горб, та ледві вони підійшли до горба, як хорунжого вбито кулею просто в чоло, але козаки, що його дуже любили, роззлюстилися й взяли з налету горб.

Кілька день по тім у Станіславові відбулися його величаві похорони, в присутності представниківбуряду, комдарма й сили народу.

Кость Хмилевський, хорунжий військ У. Н. Р. був студентом II курсу університету, надзвичайно симпатичний молодий чоловік, стрункий, гарний, з початку революції вступив в українське військо і протягом 4 літ не кидав його, переносючи увесь тягар революційної війни.

Пізнав я його з перших же днів свого перебування у війську. Багато ми вели розмов з ним на біжучі теми і з товаришем його, теж хорунжим, що скінчив Миргородську художньо-промислову школу на Полтавщині, — п. Х. Для характеристики тих настроїв, які панували в той час, у

1919—20 роках в армії, я перекажу мое останнє побачення з покійним і мої розмови з ним.

На початку 20-го року, коли наша армія робила відворот до Збруча, Запорізька дивізія тримала ту смугу фронту, що охоплювала район Камянця Подільського.

В старому місті, на пляцу біля нового мосту, під вечір, стояв начальник дивізії полковник Гулий-Гуленко і переглядав свої частини, які переходили міст і залишали Камянець, займаючи нові позиції, по той бік Камянця, згідно з оперативним пляном.

Стояв там і я, дивлячися на наші бідні, обшарпані частини, але бадьорі й сильні духом, що проходили повз нас. В сутінях вечера сунула й якась частина, запорошена з ніг до голови, обдерта, стомлена, але в боевій лаві. Попереду неї йшли два молоді козаки з рушницями на плечах, які порівнявшись з комдивом — весело його привітали. Тут же на пляцу, частина та росташувалась, згідно з вказівками комдива. Виявилось, що то було частина II бригади Запорізької дивізії, яка прикривала відхід дивізії і мусіла на деякий час обсадити місто. Козаки, що йшли попереду частини, були — хорунжий Кость Хмільєвський і його товариш Х.

Після привітань комдив спитав хорунжих про стан їх частин, дав їм якісь вказівки й пішов до свого помешкання в готелю, де на нього чекали старшини з інших частин, — а я лишився з ними, і враз пішли балачки про різні справи, які зрештою перейшли на болючі теми переживаного моменту.

Обидва палкі, молоді хлопці, з самого початку революції працюючи в нашій війську, пережили багато за три роки боротьби і на своїй шкірі зазнали всіх мук того часу.

— Ви от, пане, скрізь буваєте, дещо чуєте, скажіть нам, доки оте лихо буде? Чому ми протягом трьох років боремося за гласну державу й ніяк її не можемо збудувати? Скільки то принесено жертв людьми, скільки витерплено мук фізичних, моральних, і все намарно!?

— Ми от, молоді хлопці, пішли щиро працювати для добра своєї батьківщини з крісом в руці. Щоденно наражаємо своє молоде життя на каліцтво, смерть, працюємо за совість і бачимо, що ніякої користи від того нема нашої України. Все чогось іде до лиха і нічого не виходить! Скільки вже пропало людей і все намарно!? Зневіря закрадається в душі і не хочеться працювати! Хочеться все кинути й тікати, або вхопити палик і бити всіх і вся! Де наш уряд, що він робить? Що він собі думає? Скільки ми пережили всяких урядів, влад і все нікуди! Все валиться і валиться з рук у всіх! Що ми військові не зробимо, то все нам до лиха зведуть на ніщо! Якись роблять проби своїми дурними

наказами, як от скажім „інспекторіят“, що завели у війську! Тож одно лихо з того вийшло! Нічого вони не дали, оті інспектори, а закаламутили військо страшно! Дезорганізацію внесли, підлизництво розвинулось, та що й говорити! Не відчувається господаря, котрий би вів роботу, щоб кожний відчував, що тебе провадять кудись певним шляхом, що хтось є, що думає за все і про все турбується. Ну, дивіться! Ми не маємо й хвильки відпочинку, бо нема кому нас заступити, не завше поїмо і не завше виспимось, нема одягу для козаків, нема набоїв, зброї, безладдя навколо у всьому! Таж ми проходимо кожну місцевість, говоримо з селянами, бачимо, що все валиться, нема порядку, пляну, системи! По що ми мучимось, коли там на горі не можуть ладу дати! Хочеться всіх розігнати і оголосити диктатуру. Най буде один, який вів би справу, а не безголова многоголове! Нас у війську роспука бере і сумнів закрадається в наші душі — пощо ми мучимось, коли все йде намарно?!

І багато, багато говорили ці стомлені молоді діти, а їх голос дзвінкий, молодий лунав на майдані, над яким на темному нічному небі мерехтіли зорі. Увесь свій жаль і свої муки виливали вони передо мною, забувши про те, що тільки що зробили великий перехід, що не відпочили, що нічого ще не їли, й старалися облегчити свою душу, а я, чим міг і як міг, старався їх стомлений дух піднести і вляти віру в розпочате діло.

По приїзді до Кам'янця Подільського я написав заяву до Міністерства Освіти, в якій зазначив, що залишаю свою працю в армії і вступаю в повстанчу групу, а призбираний мною матеріал полишаю в Кам'янецькому Державному Університеті на переховок.

На той час у Кам'янці не було ще жадної центральної установи, з виїмком штабу Головного Отамана, а тому я заяву до Міністерства переслав через okazію, а матеріал залишив в університеті.

На сховок до університету, як тепер пригадую, я передав 150 портретів, різних величин, олійною фарбою, з осіб, що грали ролю в подіях того часу, залишив кілька десятків зарисованих памяток стародавнього будівельного мистецтва, як то: церков, гробівців, хрестів намогильних, мистецтва прикладного — вишивок, писанок, стильового убрання, тощо; кілька шкідців військових подій історичного значіння; кілька різних збірок, серед яких пригадую — збірку марок поштових в кілька тисяч примірників, великої вартості, яку я знайшов десь на шляху наступу наших військ; декілька старих книжок.

Працювати доводилося в тяжких обставинах. Спосіб пересовування, як і харчування мій залежав від ласки й доброзичливості тої частини, в якій я знаходився. Грошей від

Міністерства я не одержував місяцями, олійних ферб у тубках я не міг ніде дістати й мусів просити одного старшину летуна, щоб він мені привіз їх з Румунії, що він і зробив, але мені довелося чекати 3 тижні. Як би не повна зичливість з боку командного складу, як в рівній мірі й козків' та мое захоплення роботою й упертість, то давалося б кинути працю, така вона була тяжка в тих умовах.

А події перед очима проходили такі гарні, цікаві й під історичним оглядом такі важні, що я мучився від того, що не в силі їх зафіксувати через брак часу й швидкість та скількість цих подій.

Тодіж спало мені на думку купити фотографічний кіно апарат і зніммати події, що розгорталися передо мною. Але не зважаючи на всі старання, пляну не вдалося здійснити.

IV. Могилів.

30 жовтня приїхали в Могилів на Дністрі. Комгруп, скарбник, адютанти, я і 3 джури улаштувалися в місті, на одній улиці, але в різних будинках, через улицу.

Штаб росташувався в одному будинку, майже на другому кінці міста, а всі козаки в селі Яришові, яке лучилося з Могилевом по Дністру на захід. Так роскинутися прийшлося тому, що в Могилеві був росташований штаб 3 дивізії, яка тримала там фронт проти большевиків, штаб кулеметної і, здається, ще якоїсь частини. Фронт проходив у 12-15 кілометрах на схід.

Тут почалось остаточне формування частини. Закуплено сукна в Дунаївцях, дали шити козакам шинелі. Працювало щось біля 15 кравців, бо треба було зробити за тиждень усе. Купили чоботи для людей, ремінні паси для підперізування шинелів, щоб було тепліше, кочей, як під верх, так і для тачанок.

Комгруп мав на думці всю свою частину посадити на коні й зробити її кіннотою, бо тоді частина ставала рухливішою, а тачанок мати лише трохи для кулеметів, для перовози амуніції, запасів набоїв, то що.

Але здійснення такого пляну вимагало багато грошей, а що Головний Отаман видав їх у розпорядження комгрупа дуже мало, комгруп надумав поїхати в Штаб Армії і там просити грошей, або коней.

Штаб Армії стояв тоді в Ялтушкові. На той день (7-8 листопада) скликано військову нараду, на якій мали бути всі начальники дивізій, частин, головний отаман і уряд.

Перед цим історичним днем, ще 21 жовтня комдарм послав листа головному отаманові, в якому зазначив, що „історичний момент, який переживає країна і армія, перед початком рішучої боротьби, вимагає, щоби Верховна влада скликала Державну Нараду і то в найкоротшім часі“.

Нараду військову 8.XI. скликано з ініціативи військових з дієвої армії. На ній обговорювано події біжучого моменту. От уже більш місяця — говорилося на нараді, — як Поляки ведуть мирові переговори в Ризі з нашим ворогом, совітською Росією; на тих переговорах нас нехтують. Мирову умову, очевидно, заключать в той спосіб, що ми будемо залишені на власні сили. Чекати моменту заключення миру ми не можемо, бо тоді нас роздавить наш сильніший ворог, який вже тепер перекидає свої сили з інших фронтів на наш. Військо наше, стоячи на одному місці, загубило свій запал, хоч не втратило ще боєздатности.

Уряд наш, не зумів на мирних переговорах в Ризі обстояти наші інтереси і очевидно, що не зуміє використати й той один ще тиждень, який треватиме завішення зброї (до 15 жовтня). Зневіря, як у суспільстві, так і в війську поширюється і викликає знеохоту до боротьби. Військо чекало вказівок від уряду, але їх не отримало і тому само ставляє на порядок денний справи чисто політичної натури.

Отверто, рішуче й сміливо обговорювано на нараді вишезгадані питання й дебатовано про те, що нам тепер робити та як запобігти катастрофі, коли вже не пізно. На нараді військові домагалися скликання передпарляменту на протязі сімох день. Головний Отаман обіцяв на протязі трьох день скликати в Кам'янці Державну Нараду.

Після дискусії рішено видати від Кабінету Міністрів і Комдивізій відозву до населення і війська, в якій закликати до одностайности і боротьби з Росією. Ухвалено протязом сімох день видати закон про скликання передпарляменту, а через п'ятнадцять днів скликати і сам передпарлямент. Нарада відбувалася в ставці комдарма, а що ставка ця була в районі фронту Київської дивізії, то навколо будинку поставлено охорону з козаків з кулеметами, бо, повторюю, недалеко був фронт. Міністриж, які були на нараді, були тої думки, що це замах на них, що їх хотіли арештувати, й це трохи підвищило атмосферу наради.

На нараді постановлено не чекати кінця завішення зброї, а зробити наступ на ворога ще перед кінцем завішення зброї, а саме вже 12 листопада, аби захопити ініціативу в свої руки.

Коли запала ця ухвала, то комґруп спитав: „А що як ворог почне раніше нас наступ?“ Але це питання чомусь не обговорювали, бо не припускали такої можливости. Комґруп,

оповідаючи мені про це, додав: „Ая щось боюсь, що воно так і буде!“

З Ялтушківської наради комгрупп повернув з невеликою частиною грошей і дозволом командуючого армією взяти 850 пудів цукру з цукроварні, яка була в тій окрузі.

Цукор на цукроварнях уважався за державне майно і в районі фронту був у розпорядимості командарма, який видавав його, яко гроші, для потреб війська. Зараз же післано фіри, які повернули з цукром до Могилева 12.XI о 10 г. вечора, хоч це було й недалеко. Куплено ще кілька коней і сидел. Підійшли ще козаки, відкомандіровані з різних частин у нашу групу.

Коли я зауважив комгруппу, що може треба би було пересортувати старшин, котрі не жили в злагоді між собою, то він одповів, що „не мають що робити, от і сваряться, а підем туди... в роботу... там свої повстанчі закони і там це все скоро зникне і справа налагодиться“.

Так потроху обтиралися люде зібрані з різних частин і формувався відділ повстанчий, як людьми, так і зброєю, фірами, кіньми, одягом, тощо. В Румунії куплено голок і ниток до шиття, за мільон карбованців, їх здано скарбникові, яко гроші, й вони мали видаватися лише з наказу Комгруппа. Зроблено це так тому, що Комгрупп, в минулих своїх операціях повстанчих, пересвідчився, що часто за гроші не можливо було в людей що-небудь купити, а за голку до шиття, можна було дістати все.

Баби несли молоко, яйця, кури, полстно, овес, збіжжя все, що тільки хтів, аби їм дати голку.

В тім не було нічого дивного, бо не лише голок, всього, бракувало на селі.

Вся Україна була тоді без нафти вже три роки й сиділа в потемках.

Міста ще давали собі раду, а село дуже бідувало, заки не повернулося до часів стародавніх, а саме стало вживати каганців і „скалок“. „Скалки“ були це тонкі тріски, що запалювалися й горіли в хаті, встромлені десь в стіну або комін. Цей спосіб освітлення вимагав багато дерева. Для „каганця“ — брався малий горщик, туди наливався ростоплений смалець або олій, а в середину встромлявся гніт зсуканий з прядива. Обидва способи освітлення очевидно були злі! Тому по хатах на Україні здебільша було темно і чадно. Не світили, а лягали спати вже з заходом сонця.

Комгрупп спішно готовив свій відділ до переходу у заплілля ворога, куди мав просмикнутися з своїм відділом, згідно з ухвалою Ялтушківської наради, 12.XI. підчас наступу нашого війська.

Могилів лежить як раз на березі Дністра на кордоні з Румунією, тому й не терпів такої біди й нужди у всьому,

як інші місцевости України. Там можна було все дістати, аби були гроші.

Життя в Могилеві плило нормально, спокійно й торгівля шла жваво, раз тому, що давало багацько торгу війсьکو. а друге тому, що близько був кордон і звідти все плило сюди і вдень, а особливо вночі.

Могилівським повітовим комісаром був В. Поплавський, ще молода, але дуже енергійна й великої ініціативи людина, ставленик і голова Могилівської Національної Ради, голова Господарсоюзу. Я знав його ще з 1918 р. з Катеринославщини, де він був повітовим комісаром Верхнедніпровська і виділявся з поміж всіх комісарів Катеринославщини своєю енергією й адміністративними здібностями. На жаль не був ні с.-р. ні с. д., а тому й не міг посунути вище по адміністративній драбині.

Як я придивився до Могилівського життя, то вплив Поплавського був помітний скрізь. Національна Рада була безпартійна. До неї входив і один представник від Могилівського жидівства. М. и., на засіданню Могилівського Магістрату, в імені всіх Жидів м. Могилева, жидівський рабін заявив, що вони стоять за Україну і будуть помагати всіми засобами її збудувати. Мені потім фактами доводили, що Жида дійсно помагали весь час. Аналогічні заяви були від жидівства Кам'янця й Дунаївець.

Національна Рада зосередила в своїх руках керування цілим повітом по всіх галузях життя, та проявляла дійсно багато ініціативи й розуміння справи. Вона покликала до життя Промисловий Комітет, який розробив уже був проєкт заводів: шабельного, виробу набоїв для рушниць і швальню чобіт, і вже приступали до реалізації цих проєктів. Національна Рада унормувала обіг грошей і на спільному засіданню з представниками Магістрату ухвалила дозволити Магістрату випустити банкноти, бо життя ставало за браком розмінних грошей. На утримання повітової лікарні обклала Рада населення податком, а по млинах брала для себе з пуду мелива по 5 фунтів борошна. Населення цьому охоче корилось.

Нац. Рада впливала й на біржу через представника жидівства, в напрямі спинення спекуляції, якщо вона набирала форм ненормальних. І це вдалося здійснити! Магістрат керував життям міста в повній згоді з Нац. Радою.

Мав він багато до роботи, бо большевики, опанувавши місто, сильно його пограбували. При відступі забрали все, що тільки могли, отже нормальне життя було надзвичайно тяжко налагодити.

Істнувало ще земство, але керманичів не було, лише урядовці, тай то не мали що робити, бо все пограбували большевики.

Могилівська Національна Рада, довідавшись, що в Кам'янці має бути Державна Нарада, скликала засідання, на якому був і я, і де винесено різку постанову по політичним питанням і вибрано 3 делегатів на Державну Нараду, що мала відбутись на другий день у Кам'янці.

Делегати зараз же виїхали до Кам'янця і більше вже не вернулися додому заскочені військовими подіями.

V. Початок трагедії.

Ком'групп, маючи на увазі, що за три дні нам треба перейти фронт, горячково приспішав організацію свого відділу, але діло не клеїлося. Грошей мало, фір з цукром, який можна було би продати Румунам і купити коней, нема. Всі зусилля прикладалися, щоб посадовити на коні весь відділ. Але нічого не виходило: не вистарчало сідел, зясувалось, що їх можна купити в кулеметній сотні. Закупили їх і там же лишили направляти, бо були попсовані. Шинелі, які шилися для козаків, теж не всі були готові. Також і чобіт не всім вистарчало. На кожному кроці були перепони, усунути які було тяжко за браком часу і грошей. Тачанок було, Богу дякувати, досить. Зброї теж, лише мало набоїв. Кулемети були різної системи біля 30 штук, але набоїв до них теж бракувало.

Чекали лише фір з цукром, аби його можна було продати Румунам і на виручені гроші докінчити організацію. А їх, як казав уже, не було і це гальмувало роботу.

Але тут скоїлося те, що передбачав ком'групп.

10 листопаду Штаб 3 дивізії викликав негайно до себе ком'группа біля 5 г. вечора і повідомив, що большевики прорвали фронт кіннотою, на північ від Могилева і йдуть у наше запілля. Очевидячки будуть старатися відтягти Могилів від тилу.

Прорив хоч і несподіваний, але може ще вдасться його зліквідувати.

Біля 6 г. вечора ком'групп вернув, зараз же наказав нам лаштуватися в похід, й післав верхівця до козаків, які стояли в селі, аби теж приготувались до походу. Такого прориву треба було сподіватись, бо на другий день після наради в Ялтушкові 8 лист., де вирішено почати наступ всім військом 12 лист., вже в Могилеві 9 лист., вечером, чув я на власні вуха, як старшини наші з панночками на вулиці говорили про цей наступ. Говорили про те всі, і мене навіть Жиди питали про це! Як же було не знати про це ворогові? А скоро знав, то й пішов нас випередити.

О 7 г. вечора знов Штаб 3 дивізії викликав ком'юруп і п'юнформував, що прорив сер'юзний, просто катастрофальний для нас. Про ліквідацію цього прориву нема й мови, бо всі частини наші розгублені, звязок з ними урвався і що тепер ходить лиш про те, як би нам самим висмикнутися з тої петлі, яку на нас хочуть закинути большевики.

Становище наших частин, більш як на половині фронту, стало катастрофальним, головним чином через те, що дивізії робили саме перегруповання перед майбутнім наступом. Як я опісля довідався від командарма генерала Омеляновича-Павленка, дивізії були саме в стадії переходу і не мали ще між собою налагодженого звязку ані не зайняли своїх позицій. Звязку між ними й Командуючим не було і наказів або інформацій ні передати, ні одержати не було можливо. Літаків і самоходів ми не мали. Командуючий, що міг, стягав з запілля й кидав на поміч, аби стримати наступ ворога. В тім самім часі на північному крилі нашої армії Запорізька дивізія і деякі інші частини трималися добре.

А большевики, використовуючи прорив, кинули більшу скількість кінноти в наше запілля. Завзято розвивали свій успіх, не даючи нашим розеднаним частинамдесь спинитися й сформуватися.

Коли ком'юруп вернув, то зараз же звелів стягати всі річі, які належали до групи і які були не у нас: шинелі, що шилися й не були ще готові, чоботи, сідла і т. инше. Сідла наші, куплені у кулеметної частини, пропали, бо вона виїхала й забрала їх з собою. Місто завмерло й лише крізь вікна виглядали люде. Чуло біду, яка насувалася. Штаб 3 дивізії виїхав о 8 г. вечора, штаб кулеметної о 9 г. вечора.

Ми чекали на осаула ком'юруппа, якийдесь пропав. Нарешті примушені були лишити в місті все, що не встигли зібрати й, не дочекавшись повороту осаула, вирушили з Могилева о 10 г. вечора.

Поїхали в село, де стояв наш відділ; як потім я довідався, то о 11 г. ночі залишила Могилів і міська міліція, яка при большевиках не могла залишитися.

Місто мертве!

Коли ми підїхали до села, де стояв наш відділ, то весь він уже стояв на дорозі в похідному порядку й чекав на нас. Тут же стояли й фіри з цукром, що прибули з цукроварні й спізнались на цілу добу, бо по дорозі фіри ломались. Що було з ним робити в таких обставинах? Кинути шкода, продати нема кому, та й хто купив би його в цих обставинах? Ком'юрупп рішив взяти цукор з собою ідесь його продати, а на ті гроші — купити коні.

Тепер виникло питання, куди їхати? Чи в запілля ворога, чи доганяти наше військо. Ком'юрупп рішив їти назад до зустрічі з першою нашою частиною, з якої по телефону

можна було би звязатись з Штабом Армії і отримати від нього нові директиви. А ситуація була цілком невиразна й несподівана.

Всі наші частини з Могилева пішли подалі від Дністра, де дорога ліпша, а комгруп, хоч і знав, що берегом Дністра дорога тяжка й гориста, але вмисно вибрав цю дорогу. І так ми лишилися самі, здані на власні сили. Поволі рушили вперед, а ззаду ростягнувся весь наш відділ. Відступ прикривала наша кіннота.

Цікава пригода була з осаулом комгрупа, якого ми лишили в Могилеві.

Як виявилось (я довідався про це вже рік опісля), пішов він до знайомих вечером, в день нашого відїзду й загулявся там аж до 3 г. ранку. Коли вертав до дому, де ми кватирували, то біля брами одного будинку окликнув його якийсь Жид і каже:

— Куди ви, пане осауле, йдете, ваші вже поїхали!

А його всі Жиди в місті знали, бо він скрізь ходив по дорученню Комгрупа.

— Брешеш, Жиде!

— Щоб я так жив, що всі виїхали з міста і нікого вже нема.

І розказав йому все, що сталось.

Тоді осаул, не довго думаючи, подався в напрямі, де стояли наші козаки повстанці, в село.

Прокравшись обережно попід хатами через все місто, він вийшов на дорогу, що полем над Дністром лучилася з тим селом. Пройти треба було може з 1½ кільметра до села. Раптом, у досвітній млі зобачив він попереду себе людські постаті, що йшли в напрямку того самого села.

Для обережності пішов він край дороги, де росли дерева, і почав перебігати від дерева до дерева, слідкуючи за тими двома. Упевнившись, що то двоє наших старшин, які теж, як і він, загуляли, або проспали, він думав уже їх догнати, щоб іти разом. Як раптом побачив, що назустріч їм з мраки виринуло двоє верхівців. Він сховався за дерево й став дивитись. Наші теж стали — й піднесли руки до гори. Верхівці підїхали, й витягнувши шаблі, постинали їм голови, як качани капусти.

„Діло зле!“ подумав він і ліг за деревом у рівчак, витягнувши револьвер. Бувши весь час з комгрупом, коли той ходив на повстання, трохи вже навикнув він до таких пригод. „Дурно — думає — свого життя не віддам“. Верхівці зізли з коней, обшукали забитих, обдерли їх і знову рушили вперед, але не доїхавши до нього кроків з 30—40 і щось поговоривши між собою, повернули назад. Тоді осаул зірвався й спустившись на беріг Дністра, дійшов берегом до села.

Скоро лише він дійшов до першої хати й зайшов у двір, як його спіткав господар і каже:

— Куди ви, паничу! Таж червоні в селі! Тікайте, бо зараз тут будуть! Он по хатах розводять коні!

Той почав проситись десь переховати. Господар, не довго думаючи, висмикнув сніп з стіжка з житом і сказав:

— Лізь!

Той заліз у діру, а господар заткав сніп.

За хвилину на подвір'я вїхало кілька червоноармійців і поставили якраз біля стіжка свої коні, які й почали скубти сіно... В цій милій становищі пролежав він цілий день. Червоноармійці перед вечером пішли, а він лежав аж до ночі, коли господар казав йому вилізти й порадив іти через Дністер у Румунію. Дав йому хліба, показав дорогу, ще на дорогу дав йому довгу тичку, аби той тримав її по середині і під пахою, як буде переходити Дністер, щоб міг рятуватися, якби лід заломився.

Той подякував красно і пустився в дорогу. Перейшов Дністер без пригод і там найшов його через пів року, в таборі для наших військових, Комгрупп і знову взяв до себе.

VI. З Могилева до Яришова.

З Могилева ми виїхали 10 листопада о год. 10 вечера і їхали цілу ніч до села Яришова, туди прибули на другий день о 6 - й вранці. Їхати було холодно, а головне небезпечно, бо не було видно, звідки міг наскочити ворог. Всіх нас у відділі було біля 110 люда. З того 37 кіннотчиків, а решта — піхота, і ця решта їхала на тачанках, по 10 чоловік на кожній. Заважав нам страшенно цукор, який був зайвим тягарем.

Зброя запасова вся була поділена так, що на кожній фірі було по однаковій кількості, отже на випадок втрати якої-небудь фіри ми все таки не зоставалися без зброї. Кулеметів мали біля 30 штук.

Я їхав в фаєтоні комгруппа і мав окрім рушниць ще кулемет „Люїса“. Всі мали зброю (рушницю й досить набоїв), лише в запасі було мало набоїв рушничних і кулеметних. Шаблі були не у кожного, тільки вся кіннота мала їх. Пістолі були лише у декого, майже не було ручних гранатів, а ця зброя на повстанню дуже й дуже потрібна.

Попереду нашої валки і ззаду йшла кіннота.

Перший їхав фаєтон комгруппа, за ним легенька бричка з скарбником. Потім фіра з провіантом, а там — решта.

Комгрупп їхав верхи перед фаєтоном з осаулом, начальником штабу, помічником своїм і двома постійними джурами, а третій джура їхав на фаєтоні, яко погонич.

Такого порядку тримався весь час. Кіннотою керував полк. О., а піхотою помічник комгруппа сот. К. Коли обставини позволяли, то командант пересідав у фаєтон і зараз же старався заснути, аби бути завжди бадьорим і готовим до всяких несподіванок, які приносить війна. Якимось він вже так був привчився до цього, що не проходило й хвилини, як вже спав.

Приїхали ми в Яришів біля 6-ої г. ранку, тільки лише стало видно добре, але сонця ще не було, і спинилися на майдані біля церкви. Після вісьмох годин переходу, без відпочинку, треба було погодувати коней і дати людям трохи відпочити. Багато людей ішло пішки — ізза цукру, що його ми везли з собою.

Командант назначив валці стати в походному порядку, коней не випрягати, але лише дати їм їсти й пити. Відпочинок мав бути коротким. Наказав поставити варту біля фір, а кінні стежі вислати в один бік села і в другий, людям далеко не розходитися, а в разі тривоги зараз бігти на збірне місце до валки.

Командант з нач. штабу пішов на відпочинок до одної хати, що стояла зараз же біля валки, а я з скарбником, з фаєтоном і повозкою скарбника трохи далі, в слідуючу. Попросили дозволу у господині, яка вже встала. Вона нас провела до другої половини, де ми не роздягаючись, лише поклавши під голови свої тлумки, лягли хоч трохи полежати, заки господиня спражить нам молока. Зброю поклали біля себе.

Ми так були стомлені, що й не чулись, як позасинали.

Раптом, не пройшло і пів години, як нас будить козак:

— Вставайте! Большевики напали!

Чуємо: тра... та... та... Стріли тріщать кругом села з усіх сторін. Оточили!...

Зірвалися враз, за зброю і на двір, повз господиню, що несла нам готове молоко..

Стали помагати козакам запрягати коні, бо вони дурні випрягли їх. А на порозі господиня стоїть і плаче: „Бідні! Пропали“!

За кілька хвиль ми виїхали на майдан і стали на своє призначене місце. Отаман вже сидів на коні і, обізжаючи валку, давав розкази.

Козаків збігалися з усіх боків, як бджоли до улика. Кіннота дістала наказ йти наперед, обоз рушити в звичайному порядку, а всім іти пішки по обидва боки валки, кожний біля своєї фіри з зброєю в руках, окрім погоничів, які їдуть.

Стрілянина не вгавала навколо. Становище було гірке, а ще й тому, що село було росташоване в великій балці, а навкруги височезні береги, де засів ворог. Треба було чим скорше вирватися з западні. Наш шлях лежав селом на північ, а потім, за селом, треба було підійматися на захід на

гору. Підйом той ми робили більш як пів години. З протилежного краю села, з гори, наш шлях добре було видно і там нас дуже могли притиснути.

Отож, як валка рушила, отаман, що був при виїзді з села напереді, дігнав кінноту і взявши з нею праворуч, відігнав большевиків. Це дало нам можливість почати робити підйом. Ідучи ми бачили большевиків, які були по той бік села і стріляли по нас, але ми вже були за далеко.

З цього боку села якось нам не дуже докучали.

Напрямок взяли ми на Калюс. По дорозі підібрали сім фір і три пари коней біля фір. Це 3 дивізія покинула минулої ночі. Очевидячки її переслідували. Біля одної повозки побачили пару запряжених коней, які стомлені, голодні стояли на боці дороги коло перевернутої фіри. Коні ми забрали. По обох сторонах підйому валялися ще поломані поперекидані вози й сила всякого майна. Очевидячки селяне не знали ще про це і не встигли ростягнути. Там була мука, крупа, мило, сірники, шкіра, тощо. Між иншим була й машина до писання й одна фіра з рушницями. Рушниці й машину ми забрали, решту лишили, бо годі було все те забрати. Підібрали теж наші військові цілу скриню, великої вартости. Згубила кулеметна сотня.

Відхід наш обійшовсь добре. За годину нас дігнав отаман з кіннотою. Ідучи з ним, бачили ми в праву руку від себе на віддалі 3—5 кілометрів якусь кінноту в кількості 70—100 чол., яка їхала теж на захід, як і ми, але ні вона нас не зачепила, ні ми її. Годі було пізнати, хто-то був.

Ми не встигли відпочити і їдучи куняли. Коні навіть не встигли зїсти обрік. Отаман навіть і не лягав.

В Яришові лишилися два сотники, очевидно заснули потомлені.

VII. З Яришова до с. Великий Беріг.

З Яришова ми виїхали о 8 г. рано і тогож таки дня, по полудні, стали в селі Березівці на ночівку. Під селом знайшли гармату, яку кинули наші при відступі, не зрозуміло, чому, бо забитих коней ніде не було видно, а якось же її сюди завезли... Гармату цю ми взяли з собою.

На полі знайшли ще дві тачанки, які теж забрали з собою.

Цікава була картина, як везли гармату. Взяли з села дядька з волами і він віз гармату, помахуючи батіжком.

Переночували в Березівці спокійно і дуже раненько 12 листопада рушили в село Бернашівці (на Дністрі), де була думка продати цукор. Коли підїхали до Дністрового.

берега, то побачили на тім боці силу наших людей, які перейшли туди минулого дня. Ми стали на самому березі і отаман пішов по льоду, щоби поговорити з румунським старшиною. Той не хотів пускати на той беріг, але коли отаман крикнув йому по румунськи, що має пропуск на перехід кордону від їхньої влади, згодився пустити.

По повороті отаман розказав, що там наших біля 150 чоловік, які втекли туди, бо вчора їх дуже тиснули червоноармійці. Цілий день і ніч вони нічого не їли, страшно замерзли і дуже просились, щоб отаман взяв їх до себе.

Румунський старшина не згодився на це, лише пустив 4 чоловік, за яких особисто просив отаман. Тих людей отаман знав добре, бо бував з ними на повстанню і вони йому тепер були потрібні.

Коли ми відїзджали, то ті там аж плакали і довго махали нам шапками. Сумно було. Були там жінки й діти. Гірке їх становище було ще й тому, що хто зна, скільки часу вони там будуть ще чекати, а тут голий беріг, зимно, ні сховатися нема де, ні їсти нічого нема. Румунське начальство думу думало, а люде замерзали тут.

Місцеві люде розказували, що вчора через Дністер перейшла ціла наша частина, з обозом, гарматами і кіньми, а що Дністер не скірзь був добре замерз, що кілька людей разом з фірами втопилось... Це був вже вищий щабель деморалізації, щоби ціла військова частина, з гарматами, тікала від ворога, а не билася з ним. А що вони не бились, а тікали, видно з того, що ми йшли ззаду їх на пів дня переходу й не бачили ніде ні ранених, ні забитих, лише покидане військове майно. І про бої в тих селах, які переходили, не чули ні від кого.

З Бернашівцеь ми зараз же вирушили на м. Калюс, куди і приїхали на 12 г. дня. По відпочинку пішли на с. Великий-Беріг, що стояло на березі Дністра, аби Румунам продати цукор, бо там було близько містечко і військо румунське і якась влада.

Приїхали перед вечером, завидна.

Зади наші з Калюса прикривала кіннота і це наробило нам досить клопоту, але про це розкажу пізніше.

Село В. Беріг — цілком не виправдує своєї назви, бо там було лише 15 хат і жили самі Жиди.

До прилучення Бесарабії до Румунії в тому селі була переправа через Дністер паромами, що належали до Жидів, які добре торгували й добре жили. Колиж кордон румунський з українським пройшов по Дністру, то Румуни понизили Жидам пароми і вони втратили давній зарібок. Нічого там їм було робити і вони примушені були тікати, продавши хати. Хати стояли отже порожні, лише в деяких мешкало кілька Жидів.

По дорозі біля Калюса ми найшли 20 гарматних набоїв і забрали їх. Сила всякого майна валялося по дорозі. Ми бачили навіть дві полеві кухні. Отаман, ще завидна, пішов на той бік говорити про продаж цукру. Вияснилося, що купують, але мусять телеграфічно спитатися дозволу вищої влади. Прийшлося із-за цього заночувати.

Беріг Дністра тут дуже низький, а на віддалі $\frac{1}{4}$ кілометру відразу здіймаються високі і стрункі гори, отже нам довелося виставити кілька стеж на горах. Частини, що проходили перед нами напередодні, цілком обіли хутір і не було ані крихти хліба. Козаки голодували. Ми купили у Жиди, де ночували, гуску за 5 ф. цукру, бо нічого було їсти. Жид після того приніс ще дві гуски й просив отамана дозволити їх лишити у нього під ліжком, бо козаки заберуть, а він скоро буде мати весілля своєї доньки, то треба зберегти. Отаман дозволив.

Під горою, в баюрі, козаки знов знайшли гармату і волами притягли її до нашого обозу. На жаль вона не мала запальника. Тепер наша валка, вишикувана в походному порядку з двома гарматами, виглядала цілком пристійно.

Надзвичайно неспокійний елемент у нас становили чорношличники, але вояки вони були добрі. Вони якось умудрилися перейти Дністер і там у Румунів накупили собі їжі й горілки і тут же понапивалися. Помішник отамана всю ніч їх гамував, бо як би отаман побачив, то завтра малиб ми кілька розстріляних.

Чорношличниками називалася кінна військова частина, яку приділено до Запорізької дивізії. Відзначалися чорношличники від інших частин тим, що на голові носили велику чорну баранчу шапку, з кінця котрої спускався чорний мішок, що називався шликом. Шлик цей звужувався помалу й закінчувався китицею. Спускався він з заду голови козака аж до пояса, а часом і нижче. Частина ця зорганізувалася в перших роках революції і склад її був неоднаковий що до кількості козаків. Було 200—300—400, як коли. Мали свої обози, гармати. Поповнялась частина людьми, які мали дух вільних запорозьких степів, і уявляла із себе організацію надзвичайно своєрідну. Була вона, як згадано, продуктом революційним, виявленням народньої стихії і вимагає спеціального описання. Відзначалися чорношличники надзвичайною відвагою й хоробрістю. Голови свої голили, зоставляючи лише довгі „оселедці“, які були їх відзнакою, як і чорні шлики. Попадатися в полон їм не можна було, бо їх большевики замучували, а тому кожний з них бився до загину.

Страх вони наганяли на ворога великий. Доволі було повстати чутці, що наступають чорношличники, як усе тікало. Надзвичайно мальовнича була картина їх наступу. Летіли

вони з криком на конях як якісь кентаври, розмахуючи списами й шаблями, а позаду їх розвівався довгий чорний шлик, як гадюка. В полон вони теж рідко кого брали і пощади не знали. Керувати ними міг лише полковник Дяченко, що був їх душею.

Для характеристики їх опишу один випадок з чорношличником на прізвище „Бомба“ (дійсного прізвища не пам'ятаю). Це був син селянина, грамотний, тихий, спокійний, поставний, гарний з себе. Опинивсь він у нашій частині якось в 1919 році. З розказу по дивізії, де тоді та частина перебувала, чорношличники, над вечір, робили відступ. Відступали через якийсь ліс. В лісі цей козак „Бомба“ відстав навмисне і зачекавши на большевицький роз'їзд, замішався в ряди большевиків. Коли цей роз'їзд в темноті ночі переходив якийсь місток через річку і всі згурдились на тому містку, „Бомба“ витягнув свою важку шаблюку і нічого не кажучи, мовчки, почав рубати на-ліво й на-право... В темноті ворог не міг розібрати, що таке скоїлося, й почав стріляти куди попало, а він, тимчасом, нарубавши силу людей, зник в нічній мряці й дігнав свою частину.

Коли над ранок чорношличники зробили наступ і дійшли до мосту, то побачили купу порубаних червоноармійців. „Бомба“ не збрехав!

Оттакі то були чорношличники, і таких було в нашому відділі 10 чоловік.

Ранком 13 листопаду почалася перевозка цукру на той бік. До 12 г. дня все скінчилося і о 2 г. дня отаман повернув і зараз же зробив перегляд всієї групи.

Лаяв усіх за крадіж цукру у свогож відділу, бо то гроші всіх — на це відділ буде існувати, лаяв страшенно за випадки рабунку людности в Калюсі й сказав, що найніхто не забуває, що тепер у групі ділають повстанчі закони, що протягом 5 хвилин відбувається суд, присуд і виконання присуду. За рабунки — розстріл на місці! Пощади не буде нікому.

Після перегляду була нарада старшин, де обговорювалась поведінка козаків та який шлях вибирати нам далі. Рішено шукати першої частини нашого війська, де б можна було поінформуватися про стан річей і одержати нові директиви. За цей час всім пильно придивлялись до козаків і тоді зробили чистку від лихих елементів.

На нараді п'ятох старшин заявило, що вони за існуючих умов лишатися далі не можуть, їхати не хотять і просять їх відпустити. Отаман вволив їх волю й відпустив.

Ворога не чути ніде.

Вдень пристало до нас дві жінки, дружини старшин і просили узяти їх з собою, бо вони загубились. Одна з них була сестрою жалібницею. Отаман дозволив їм їхати з нами і їх

посадили на шарабан до скарбника, що їхав сам зі скарбницею.

Вирушили з місця о 5 год. вечора, як уже добре стемніло.

VIII. Великий Беріг—Гуменці.

В Журжівку приїхали вночі, хоч і не було так далеко, а то тому, що коли ми йшли Дністровим берегом, то дійшли вкінці до такого місця, де кручі, які були у нас з правого боку, трохи на віддалі, підійшли тут до самої води і нам треба було дряпатися на гору, куди йшла дорога серпентиною. В додаток тут впадав ще струмок у Дністер, перегорожуючи нам дорогу. Темно, хоч око виколи. Гори стрімкі, високі обступили з усіх боків. Прийшлося запалити соломі, щоб освітлити місце переправи через струмок, бо вже одна фіра перевернулась. Дозорці сидять на горах і чатують.

Чудовий був вид при освітленню соломи, що палахкотіла. Люде, коні, фіри, фантастичні верхівці з чубами, гармати — все освітлене червоним полум'ям. Клуби диму то закриють вид, то відкриють, і вже зовсім щось инше видно. Навколо височезні сині гори і лише небо трохи ясніше, а на ньому миготять зорі. Щось біля двох годин прововтузились ми коло переправи.

Найтяжче було підійматися на гору, що була крута й довга-довга. Особливо намучилися з гарматами. З одного боку було це добре — всі загірлись, бо мороз починався добрий. Як вийшли на гору, то всі були перетомлені страшенно. Але на наше щастя село було близько і ми там заночували. Від селян довідались, що кіннота нашого війська з Старої Ушиці пішла на Нову Ушицю. Ми зраділи, думаючи, що наші почали наступ.

В Журжівці ніч пройшла спокійно. В тій хаті, де ми спинились, не було господині, господарь лежав слабій, а господарили лише хлопці 14 — 18 років. У них нічого не було. Джура отаманів мав трохи муки. Зварили галушки з салом, поїли і полягали спати не роздягаючись. Взагалі — ніколи не роздягались! Хіба чоботи скидали, аби ноги відійшли. В цій же хаті спали й наші джури. Отаман на лаві, скарбник на соломі; я не скоро ліг, бо писав щоденник, примостившись на стільці, а на підлозі — козаки. Біля кожного лежала його зброя.

Повставали ще затемна, попоїли сала з хлібом і о 8 г. ранком поїхали на село Шебутинці (3—4 кл.), де купили вівса для коней.

Несподівано для нас наша хвилева зупинка для закупна вівса затягнулася аж до 2 г. дня. Селяне виявили до нас надзвичайну прихильність. Частували козаків горілкою, хлібом, салом. Самі господарі виносили соломку для коней — і давали їм їсти. Посесорка того села запросила отамана з старшинами на обід, а комісар села — теж. Ми, щоб не образити нікого, поділилися. Отаман, я і скарбник пішли до посесорки, а всі інші старшини до комісара. Посесорка була Українка, вже старша пані, дуже симпатична. В неї була сестра її, вдова, молода ще жінка. Гостили нас надзвичайно мило, як то вміють гостити старі українські родини. Частували чудовою наливкою домашнього виробу.

Какали, що живуть з „людьми“ (селянами) добре. Село свідоме з національного боку і тому нас так радо зустріло. Обміняли ми пів мішка муки за 10 ф. цукру. Подякували за гостинність, побажали їм щасливо zostаватись, побажали, аби їх зустріч з наступаючим ворогом, який може тут буде на вечір, обійшлася добре, й рушили в дорогу.

О 2 г. дня ми вже йшли на село Борсуківці.

Дорога йшла по рівному полю кількометрів з вісім і трохи спускалась вділ, де здалека було видно оселі, садки, а за оселею ще далі поля, бо туди підіймалися невеликі розлогі гори.

Валка йшла поволі і отаман з пів дороги надумав поїхати вперед у село, щоб закупити вівса, бо його в нас вже, бракувало. Поїхали фаєтон, скарбник, фіра з річами відділу, два ординарці. Разом — 9 чоловік. Коли ми вже підїздили до села, то за селом на узгір'ю в кількометрах п'ятох видко було кілька фір, які їхали теж до села. Дивились ми — дивились і рішнли, що то їдуть люде з тогож таки самого села, вертаючи з ярмарку. Тоді був день ярмарковий в містечку, яке було за селом в п'ятыцятьох кількометрах.

Ми спокійно приїхали у село і стали з краю. Отаман післав ординарців питати про овес. Чути було музику й спів на селі.

Не минуло й п'ять хвилин, як почувися стріли в тому напрямку, куди поїхали ординарці. От, певно, побилися на музиках з хлопцями! Коли ні! Ще і ще стріл! Щось не добре! Виїхали ми з вулиці на поле, на дорогу, звідки наближалася наша валка.

Бачимо, до нас з одного боку летить ординарець, а з другого помічник отамана, і обидва доносять, що червоноармійці напали на село. Оті стріли, що ми чули в селі, то наші ординарці побачили большевицький розїзд і пігнали їх. Один прискочив сюди, а другий там чатує. Сотник Н. каже, що з гори він бачив тачанки, піхоту, кінноту. Всіх не дуже багато. Отож, значить, ті фіри, що ми їх бачили, й були червоноармійці. Зараз отаман наказав зробити розстрільну,

а фірам, з одним козаком на кожній, їхати в напрямку на Жваньчик.

Таким чином він хотів прикрити наш обоз. Бій почав зараз же з 20 козаками, бо ворог уже ліз. Наша кіннота, що зачепилось у попередньому селі, вже була недалеко і як тільки надійшла, то ми зараз же вдарили на ворога і спільно вигнали його за село. Бій точився до смерку й наші моглиб були набрати навіть полонених, але це не входило в наші інтереси.

Було їх, як виявилось, біля 200 піших, до 40 кінноти, 12 тачанок з кулеметами і одна гармата.

Ми прийшли до Жваньчика біля 10 г. вечора. Мали забитим одного козака, донського, — на прізвище Думський, і одного раненого в руку і ногу старшину. Забитого лишили на місці бою. Ворог мав значно більші втрати.

Коли всі надтягли з місця бою, то зараз же рушили на Торбухівку, куди й прийшли о 12 г. ночі. Перехід цей ми мусіли зробити, хоч люде й були сильно потомлені, бо ворог міг напасти вночі, як би ми лишилися в Жваньчику. А так між нами і ними зостався простір в 10—15 кілометрів. Не вечерявши і поставивши варту, полягали спати, бо страшенно були зморені.

Валка наша була довга і тому часто приходилось, або задні фіри підганяти, аби не відставали, або передніх стримувати, аби зачекали на задні, як що з ними щось траплялось. В валці весь час кружляли чутки, щось ми оточенні з усіх боків і що нам приходить кінець, але завдяки отаманові валка не розбіглася й ми втрат майже не мали.

О 8 г. ранку рушили ми на с. Шатаву. На дорозі біля с. Раянівки стрінули фіру з лікарем і трьома козаками, які їхали до Дунаївець та повернули назад, бо чули там сильну стрілянину. Очевидно ворог напав уже там. Вони приєдналися до нас.

Трохи далі спіткали козака, що йшов пішки з Дунаївець. Говорив, що в Дунаївцях ворог і що кіннота його пішла далі на захід. Ми взяли його на фіру. Біля Шатави заїхали на цукроварню, де знайшли величезні запаси цукру й вівса. Отаман рішив взяти 500 п. цукру і 100 п. вівса, бо останнього у нас не було, а цукор, була думка, продати в Камянці й обернути на гроші, бо грошей нам бракувало, а так все одно добро це достанеться ворогові.

Дивно мені було, що уряд наш, знаючи про стратегічні пляни Вищого Командування, не вжив заходів що до продажу цього цукру, а виручені гроші не сховав для майбутньої нашої боротьби. Та й на всьому терені, захопленому нашою армією, чимало залишилося всякого добра; яке можна було використати і все перевести на гроші, так потрібні для ведення боротьби.

Щоби забрати цукор, післали ми за фірами на село, бо своїх вільних не було, але там їх ледві знайшли, бо наші відступаючі частини всі забрали. На коміні цукроварні сидів наш вартовий, пантрував околицю.

Простояли ми в цукроварні майже півдня, заки навантажили на фіри цукор. Недалеко проходила дорога з Кам'янця на Дунаївці, яка вся була засипана ріжними річами, ріжним майном і паперами. Я підіймав папери ріжного роду. Були бухгалтерські, квітки, документи, навіть секретні. От тікали!

Пробували ми злучитись по дроту з Кам'янцем, бо мали телефон, а тут ще якісь дріт висів на стовпах, але нічого з того не вийшло — очевидно дріт був порваний. Між Кам'янцем і Дунаївцями була телеграфна лінія і перед світовою війною там проходило сила дротів, а тепер залишився один і той не ділав. Оскільки я зауважив, то так з телеграфічними лініями було на всьому терені України, що межував з Польщею, де підчас боїв ці лінії були понищені, а рештки дротів — „дядьки“ з сусідніх сел позрізували для домашньої потреби. Було не мало й таких місцевостей, де „дядьки“ навіть стовпи телеграфічні позрізували і лише пеньки стирчали з землі.

Отаман лаявся страшенно й кляв всіх і вся, дивлячися на панічний відступ наших військових частин Могилівського району.

В м. Шатаві, через яке ми переїздили, до отамана підійшла жидівська депутація (його вже знали тут з минулого часу), і просила, щоб він залишив тут охорону, бо міліція того містечка теж пішла і вони бояться, що темні сили можуть тут зробити погром.

Весною, цьогож таки року, коли наше військо робило свій передостанній відступ до Галичини, через Шатаву відступав тоді і Комгрупп з своєю Запорозькою дивізією, якою він тоді керував. При дивізії був тоді і я. Вночі якась заблукана частина почала робити погром і Комгрупп, наражаючи своє життя, спинив той погром, заарештував погромщиків, відібрав у них зброю, велів дати кожному по 25 шомполів, вислав їх за межі своєї дивізії й передав по призначенню. Отож жидівство м. Шатави дуже йому тоді дякувало а тепер, побачивши його, пізнало й просило захисту.

Отаман наказав валці вирушити на с. Гуменці, куди й виїхали ми надвечір, а сам залишився з частиною кінноти в Шатаві, де за якийсь час з'явилась відступаюча частина 3-ої дивізії. Отаман наказав цій частині лишитися в Шатаві й тримати фронт, залогу й зв'язок з ним у с. Гуменцях, де він буде ночувати. Згадана частина була етапним курінем 3-ої дивізії, до якої прибилися дві кулеметні тачанки Юнацької Школи з 5 юнаками. Вони належали до старшого випуску

Юнацької Школи, яка стояла тоді в Камянці, й тримали фронт перед Камянцем. Ці 5 юнаків були в складі кулеметної ватаги, яку большевики розбили, а вони, залишившись без старшини, що втік, пристали до етапного куріня. Отаман наказав їм стояти в Шатаві і, в разі наступу большевиків, купі з етапним курінем відійти до його відділу і разом з ним йти далі.

О 7 г: вечера наш відділ росташувався в селі і там ми довідалися від людей, що ніби то в Камянці наші війська і що фронт перед Камянцем тримає Юнацька Школа. Найшли в економії телефон і довідалися, що дійсно в Камянці є наша залога на чолі з Чоботаревим.

Коли стали на ніч, то після перевірки виявилось, що пропало 10 п. цукру й зникло 10 козаків. Певно, повтікали.

IX. Гуменці — Камянець.

На вечірньому звіті зясувалось, що відділ наш, не розглянувши добре місцевости, росташувався на тій половині села, яка лежала по цей бік річки, ближче до ворога, і в разі його наступу, нам прийшлося б переходити міст, що під час бою могло мати погані наслідки. Село лежало по обидві сторони яру, а в яру біг потік, який впадав у Смотрич. Отаман наказав збільшити варту й, скоро стане благословлятися на день, зараз же нагодувати коні й перетягнути обоз на протилежний від ворога бік. Далі наказав найти фіри з цього села й ранком відправити цукор, який ми взяли в Шатаві, в Камянець, куди він сам поїде завтра, аби продати його. Сотникові Н. наказано з відділом йти по сніданку на Лянцкорунь і про годину виступу повідомити вістуном у Камянець.

Ранком 16 листопаду поїхали ми в Камянець.

Їхали так: на фаєтоні отаман, якийсь полковник, а й ко зак-джура. Всі мали зброю й кулемет „Люїса“. На тачанці скарбник і козак. Верхи їхало 4 козаків ординарців і вели верхового коня отаманового. Разом — 10 чоловік. Майже під самим Камянцем перегнали ми фіри з нашим цукром, а ще передше ми звернули увагу на те, що по повітряній лінії, кілометрів з два на захід — їдуть теж якісь вершники в напрямку на Камянець. І якось вони їхали дивно: то поїдуть швидко, то стануть і товчуться чогось на місці. Козаки наші твердили, що то большевицька розвідка. Але як воно могло так бути, щоб вони аж туди залізли, коли в Камянці, як ми достоменно знали, була наша залога. Рішили, що то розвідка нашої залоги й поїхали далі, але з них очей не спускали.

Не доізваючи до Камянця з $1\frac{1}{2}$ кілометра, ми спіткали двох сестер - жалібниць, які йшли з міста. Вони спинили нас і просили вказати яку небудь українську частину, до якої вони моглиби притулитись і з нею їхати, бо наша залога вдосвіта виступила з Камянця й тому вони не схотіли там залишитися. Ми відправили їх до нашої частини в Гуменцях.

Отже виходило, що в Камянці вже нашого війська нема, а ми ще вечером говорили з Камянцем по телефону й нас не попередили, що виступають і не сказали нічого про ситуацію!

Було 10 г. дня, як ми вїхали в Камянець. Тихо, нікого не видно, а хто нас побачив, то дуже здивовано на нас дивився, ніби то ми з неба звалились! Підїхали до того будинку, де містився Український Клуб. Аби нікого не наражати на неприємности, ми ні до кого не заїзжали, і спинилися на вулиці. Отаман пересів на коня і поїхав у місто подивитися й розглянутись. Поїхали з ним і ординарці. Остався я, скарбник і два козаки.

Щось за чверть години почули ми зненацька зі сходу від двірця виразне торохкотіння кулемету. Значить там хтось бється. Хто такий? Стихло... А потім знов: та.. та... та... Далі наліво від нас, звідки ми приїхали — ті самі звуки. Певно наші повстанці бються. Як потім виявилось — так воно й було. Але отамана все нема. Не їде і не їде. Ми вже і коні позагнуздували й стоїмо на поготівлі. Все дивимось в ті вулиці, звідки кулемет стукає. А його так чути добре! Вже й година минула, а отамана нема...

Нарешті з'явився. Зайшли до одних знайомих, але вони були страшенно бліді й перелякані! Зібрали від них інформації й пішли. Приїхав козак з відділу і від сотника Н. й повідомив, що скоро тільки наш відділ переїхав місток, як напали большевики і наші з боєм відступають згідно з наказом. Другий козак повідомив, що цукор прибав до Камянця і стоїть перед містом. Якесь інтелігентна пані йшла хідником і, нагло ставши проти нас, почала плакати і нас хрестити...

Ми рушили назад на ту дорогу, звідки приїхали. Отаман з вершниками попереду, а ми ззаду фірами. Зброю кожний тримав в руці, бо чулося, що вже настала найвища хвиля.

Скоро тільки ми виїхали за місто на гостинець і взяли ліворуч, як назустріч нам з'явився звідкись верхівець. Їхав він, держучи в одній руці шаблю, а в другій пістоль. Їхав між хатами і валкою з цукром, що стояла біля парканів, коло хат. Ми спинились на дорозі. Козаки закричали: „Розвідчик! червоноармієць!“ Отаман гукнув: „Стій! Хто їде!“ Той відповів: „Свій!“ Але їхав не спиняючись далі. Після

другого запитання отамана він пустив коня чвалом. В тій хвили розляглися стріли,—то козаки по ньому дупнули, а отаманові ординарці кинулися за ним. Він влетів в перший двір, але що фіртка була замкнена, то кінь вдарився грудьми у фіртку, а верхівець через голову коня злетів на землю у двір і побіг. Козаки за ним, але він перескочив через паркан і втік. Доганяти не було рації. Козаки забрали коня, дуже гарного.

Люде, що привезли цукор, поховались по-під фіри і звідти виглядали. Цукру так і не довелося нам взяти із собою. Не встигли ми рушити далі кроків з 50, як із-за горбка показалася якась кіннота чоловік з 15—20. Ми стали. Всі наші кіннотчики (а було їх тепер oprіч отамана—6) розстягнулися впоперек майдану, а отаман, ставши по середині, гукнув:

— Хто їде?!

— Первий саветській абразцовий полк!

В цей момент мій козак, що поганяв на фаєтоні, вже встиг повернути фаєтон задом на-перед і штовхав мене в плече: „Ставте кулемет!“ Я став на коліна, поклав кулемет на буду й навів.

Отож, як почувалась їх відповідь і в мене зник з очей отаман, який відскочив у бік, гукнувши: Кулемет! —, я натиснув собачку. Одна куля вистрілила, а далі ні! Застрягло! Але я почув ще стріли — то враз вистрілили всі наші. Я бачив, як один червоноармієць впав з коня, а решта повернула на-втеки.

Все це сталося в кілька секунд. Як би ми не попередили їх, булиб вони пішли в атаку й нас порубали, бо вже нахилили списи і повиягали шаблі.

Отся маленька пригода мала велике значіння на хід подій для нас і для деяких наших частин, що відступали з Камянця.

Щож нам лишалося робити? З цього боку Камянця, від сходу, ми вже були відтяти від своєї частини і до неї доїхати не могли. Лишалося вернутись у місто, переїхати його і по той бік міста і річки Смотрича доганяти наших повстанців. Часу гаяти не можна було ані хвилини.

Коли ми повертали у місто, то дорогою, що йшла з того села, звідки ми приїхали, посувалася кіннота, щось більш сотки на віддалі двох кільометрів. Ворог! Повним ходом пігнали ми у місто. Підїзджаючи до собору, побачили, що на-зустріч нам суне якась велика купа людей з якимись дрючками, прапорами. Прийшлося спинитися й чекати, заки підїдуть ближче, щоб розпізнати, що воно таке суне, хоч земля горіла нам під ногами.

Підїшли ближче — похорони...

Пігнали далі! Біля собору дорога повертає праворуч, на міст через Смотрич. Глянули наліво і остовпіли! Зі сходу, від двірця, де ми чули кулеметну стрілянину — сунуло якесь військо і було вже недалеко від нас.

Отаман сказав: „Поганяйте через міст!“, а сам з рештою козаків, що на конях, став поперек вулиці, чекаючи підходу того війська. Стрілів не чути! Що за чудасія! За якийсь час отаман нагнав нас вже за турецьким мостом. Виявилось, що то старші класи юнацької школи відступали з фронту, який вони тримали за Камянцем в напрямі на Кий-тай-город.

Було від чого схопитися за голову. Залога кидає місто, не чекаючи повороту юнаків, які тримали фронт, не забезпечивши їм лівого боку і лише ми, випадково, не дали большевикам захопити місто раніш, ніж хлопці туди прийшлиб. Як-би тоді юнаки пробились через місто і перейшли Смотрич? Береги там страшенно круті й не скрізь перейдеш. Певне, що булиб усі перебиті!

Коли ми вискочили за місто, то вже було біля 2 г. дня. Кільометрах в 15 за Камянцем ми нагнали всю юнацьку школу з начальником її, генералом Шаповалом. Юнаки мали 3 гармати. Після привітань і повідомлення його про те, що ззаду його їдуть юнаки, що були на фронті, ми рушили далі.

В селі Лянцкоруні ввечері нагнали валку. Кам'янецької залоги з начальником її полков. Чоботаревим і наш відділ

Х. Лянцкорунь — Волочиска.

Відділу нашому прийшлося з самого ранку й до пізнього вечера відбиватися від ворожої кінноти, яка в кількості звиш 200 чоловіка напосідала на нього, стараючися його розбити. Заскакувала вона з усіх боків, але наші кулеметчики не підпускали близько, кроплючи її з кулеметів.

Бійка ця скінчилася щасливо для нашого відділу, бо був лише один ранений сот. ц.

Валка Чоботарева мала з 70—80 фір. Вона складалася з великої Кам'янецької залоги, охорони Головного Отамана, та різних комендатур. Було там також досить жнок і дітей. Валка мала дві гармати.

Сотник Чоботарів відразу-ж запропонував отаманові командувати всіма цими частинами. Комгрупп погодився, але без великої охоти, бо казав мені, що в „разі бою частини різні, незорганізовані, нароблять паніки, забють дорогу фірами і тоді роби що хочеш! Яб волів, аби ми були самі!“

Комгрупп звелів валці Чоботарева стати в походному порядку попереду нашої, аби повстанці ззаду прикривали дорогу.

Опісля наступив відпочинок, бо всі були змучені, тай треба було коні нагодувати і самім напоїти і хоч трохи поспати.

Хата, де ми спинилися, була осередком життя тієї ночі. Заки джури приготувляли вечеру, комгрупп зараз же ліг спати не роздягаючись, бо хто зна, що може бути за кілька годин, а ми мали вирушити вдосвіта далі.

Біля 8 г. вечора Комгрупп одержав від Чоботарева таку записку: „Штаб Охорони Головного Отамана, 16 листопада 1920 р. Пану полковнику Гулому. „Зараз підслухали по телефону, що одна бригада вирушила з Камянця на Лянцькорунь, а друга на Оринин. Перед цим нас повідомили, що Оринин заняли большевики. Курієрів до Начальника Школи послано. Гадаю, що нам треба конче вирушити о 12 г. ночі. Нач. Охорони Чоботарів, сот.“.

Комгрупп зараз же післав козака з запискою до генерала Шаповала, начальника юнацької школи, яка відступала ззаду нас і находилася ще в 12 кілометрах в с. Жерді. Повідомив його про стан річей, і що приходу Юнацької Школи буде чекати до 1-ої години ночі, а після того піде далі. Чоботарів умовляв виступити зараз, але отаман сказав, що буде чекати юнацької школи. Отаман дав наказ нашому відділові і всім бути готовими до походу. Сам знов ліг спати, скарбник теж.

Було біля 10^{1/2} ночі, я пішов подивитися, чи дали вівса нашим коням і щоби їх напоїли. Вартовий біля штабу стомлений заснув, я його збудив і вилаяв. Темно на дворі, тихо! Лише голоси несуться з того боку, де стоїть валка, і дитячий плач. У повітрі розлята була якась небезпека, відчувався жаж.

За якийсь час прийшов Чоботарів і розповів, що по телефону підслухано знов, а саме: з Дунаївець відправлена большевицька кіннота на переріз всім тим, що відступають з Камянця на село Чемерівці, яке лежало на нашому шляху, здається, на віддалі 15 кілометрів.

„От веселая картинка!“ — сказав отаман. Він любив в скрутних обставинах робити дотепи. Чоботарів намовляв нас зараз же виступити, аби пройти с. Чемерівці раніш, ніж туди наспіє большевицька кіннота.

Отаман на це не погодився, бо вже обіцяв чекати на Юнацьку Школу, і сказав, що чекатиме до 1-ої год. ночі, як умовився, а як що Чоботарів хоче йти, то най іде. Чоботарів сказав, що піде сам, не чекаючи на Юнацьку Школу. „Як хочете“, сказав отаман.

Тоді-ж таки по телефону підслухано донесення большевицьких частин до їхнього штабу та інформації штабу частинам, а саме: що частина Юнацької Школи, яка билась на фронті під Китайгородом, попала в полон. Невідомо,

скільки. Підслухано теж, що Врангель розбитий, Севастополь взятий, а військо Врангелеве сіло на пароплави. Були навіть й на те що там, де провадять операції інші дивізії нашої армії, не все гаразд.

Дійсно, „веселая картинка!“ Чоботарів пішов збиратися вирушати. Отаман, коли він вийшов, сказав, що й добре що він їде, бо нас большевики напевно наженуть і доведеться битись, так ліпше зачекати на Юнацьку Школу і з нею прийняти бій, ніж з такою різноманітною частиною, яка тільки може занепасти всю справу.

За якийсь час Чоботарів вернув і сказав, що й він буде чекати на Юнацьку Школу.

Отаман ліг спати, а я знов пішов подивитися на двір, що там робиться. На дворі тихо, темно, накрапав дощ. Було зимно, а на душі ще зимніше.

Повернув я до хати і хтів покластись спати, бо так стомився страшенно, що аж очі боліли і сам я був як у сні, коли нараз почувся в містечку турків колес і людські голоси. Це прийшла Юнацька Школа.

Зараз же ген. Шаповал прийшов до отамана, прийшов сотник Чоботарів, старшини Юнацької Школи і таким чином відбулася військова нарада о 12 г. ночі. Ген. Шаповалові і всім присутнім переказали всі події, які зайшли сьогодні ввечері, та яка склалася ситуація в зв'язку з ними. З'ясувалося, що на фронті під Китайгородом випуск юнаків у кількості 70 чоловік залишився в запіллі ворога, а також і кулеметна чета в 14 чоловік і два кіннотчики. Так говорив большевицький звіт.

От з тої кулеметної чети й пристало до отамана в Шатаві п'ять юнаків, які разом з нашими повстанцями і прийшли сюди. Чотири дні ті бідні діти тримали 20-кілометровий фронт, поки не попали в полон.

Бідна тая Юнацька Школа, завше її посилають у бій вже в останній час і тільки нищать майбутні сили й надію нашого народу.

Що можуть допомогти 100—200 дітей, коли все гине?!

Ніби хтось навмисне давав такі накази, аби винищити військову молодь.

На обговорювання було поставлено питання, — що робити, куди та як іти?

Всі пропонували йти разом і то зараз же, під спільним командуванням. Розумілося, що командування обійме Комгруп. Та тут повстало питання, що є старший чином генерал Шаповал, і тому командування повинно належати йому, яко старшому. Але його військовим здібностям ніхто не довіряв, а отаман мав популярність доброго боевого старшини і всі хотіли бути тільки під його зверхністю. Шаповал заявив, що він не може пристати на загальне бажання йти разом, бо

Юнацька Школа дуже змучена, пройшла вже біля 40 верст, була на фронті й коли не відпочине і пройде ще 15 верст, то як прийдеться битись, вона не буде боездатна, та й взагалі він має на меті йти на Андріївку й Гусятин. Він певний, що йому вдасться дійти добре і перейти Збруч, а там у напрямку на Волочиска, куди ми збираємося йти, буде сила людей і йому з Юнацькою Школою буде зле.

Мав генерал повну рацію, але мали рацію й ті, що доводили, аби йти разом до Чемерівців, а потім можна розійтись, кому куди буде треба. Отаман заявив, що йому треба йти до Штабу Армії, щоби засягнути директив, що він має певні завдання. Тому піде на Чемерівці і не може ні з ким зв'язуватися, а хто хоче, хай прилучається до нього. Він чекав на Юнацьку Школу на те тільки, аби її не лишити самотньою в тих скрутних обставинах, які для нас зложилися. Обов'язок свій він виконав, люде його відпочили і він о 1 г. ночі вирушає далі.

Проти ген. Шаповала піднялося страшне незадоволення. Старшини Юнацької Школи вийшли на двір і дуже гаряче там дебатували. Юнаки й собі знервувалися й казали, що вони ще мають сили і підуть зараз же на Чемерівці. Ледве вдалося це все втихомирить. Але генерал стояв на своєму. Рішено, що ми з Чоботаревим їдемо разом, а Юнацька Школа відпочиває тут до 4-ої ранку і піде на Гусятин. Народа скінчилася й отаман наказав валі Чоботарева виступити першою.

На нараді була зазначена й підкреслена роля повстанчого відділу, який своєю присутністю й боями з більшовиками під с. Гуменцями polegши встановище і Юнацької Школи і валки Чоботарева. А я додаю, що бій повстанчого відділу в с. Борсуківці теж відіграв не малу роль, бо відділ затримав на цілу добу ворожу частину, в 250 чоловік, яка прийшла у Шатаву раніш і хто зна, чи тоді з Кам'янця хто вийшов би.

Також наша сутичка з ворожим роз'їздом у Кам'янці відбилася корисно на становищі тої частини Юнацької Школи, яка відступала з фронту і яку ми спіткали в Кам'янці. Хто зна, чи вона пройшла-б через Кам'янець і що з нею було-би, як би не ця сутичка. Не кажу вже про бій повстанчого відділу під с. Гуменці, який тягнувся цілий день і стримав наступ ворожої кінноти в 250 чоловік, очевидно тої, що ми затримали були раніш під Борсуківцями. Інакше, нема сумніву – вона захопила-б Лянцькорунь раніш, ніж туди прийшла валка Чоботарева і Юнацька Школа.

О 2 г. ночі наш відділ виступив з Лянцькоруня на Чемерівці. Було страшенно темно і зимно. Край дороги, на віддалі, ішли кінні стежі, бо нічого не було видно. До Чемерівців ішли без перерви і перехід був надзвичайно тяжкий.

Всі були потомлені минулим днем, а відпочити й заснути було ніколи.

О 10 г. ранку прийшли в с. Вівсе, зробивши 32 версти без перерви й минувши с. Чемерівці без пригод. Всього зробили ми з отаманом за добу 70 верст, а відділ, який ще вів бій протягом цілого дня, 65 верст. Довго я не міг собі з'ясувати причини, чому нас у с. Чемерівцях не нагнали большевики, і аж згодом довідався про це з уст самого Командуючого Армією генерала Омеляновича-Павленка. Він дізнався, що большевики послали сильні відділи кінноти з Дунаївець на Городок, Чемерівці та в інших напрямках, аби таким чином перешкодити нашим відступаючим частинам зібратись, а також не дати їм перейти Збруч і всіх переловити. Тому Командуючий послав кінну дивізію свого брата їм навперейми, щоб їх спинити. Оце нас і врятувало! Кінна дивізія наполошила й розігнала на деякий час ворожі відділи, що й дало можливість нам і Юнацькій Школі відійти спокійно.

Досі ми ніяк не могли дігнати жадної частини, від якої моглиб довідатись, де міститься Штаб Армії, а тому були примушені прямувати далі, аби таки цього досягти. Тимчасом події назагал розгорталися катастрофічно для нашої державности.

Ворог, знищивши праве крило нашої армії і побачивши що від Дунаївець до Румунії з нашого боку вже ніхто опору не ставить, збирав усі сили на те, аби й решту боездатних наших частин, які оперували на північ від Дунаївець, по лінії Проскурів—Городок, зімняти, розбити, не дати їм перейти Збруч і захопити всіх у полон. За для цього брав згаданий вище терен в коло і все звужував це коло, стискав, роблячи сильні напади.

Комдарм добре розумів пляни ворога і старався, чим міг, перешкодити його намірам.

Аж на напрямку Проскурів—Городок вдалося отаманові скупчити наші розпорошені частини й повести пляновий відступ за Збруч, бо вже інших шляхів для нас не було.

Треба віддати справедливість Комдармові, що він не дав ворогові здійснити згаданий намір, і що хоч наша армія була на половину розбита, зумів її вивести за Збруч і не дав знищити.

Проїзжаючи по селах і вступаючи в розмову з селянами, я бачив, як наше бідне селянство терпіло від усіх тих подій, що відбувалися на його теренах, а особливо терпіло від реквізиції коней.

Яка частина не відступала, зараз же забирала коні, фіри і часто-густо такі фіри вже не вертали додому. Бачив села, де не було ні одного коня. Бачив батьків, матерів, які ходили по дорогах, селах і розпитували про своїх

дітей, що поїхали з підводою і не вертали додому. Коли забирали коні і фіру, то їдь або сам, або посилай сина, як є, або доньку, а сам лишайся на господарці, бо треба комусь і господарку провадити. Шкода й коней і фіри, шкода й сина й доньки, та не можна кинуть і господарки! Хоч плач, хоч роздерись на шматки! Бачив таких, що вертали додому пішки, з батіжком, бо коні й фіру мусіли продати там, куди їх загнали, бо вертати додому було далеко й не було певности, чи й доїдеш. Бачив таких, що дома поспродували коні, аби їх не брали на форшпан і не мучили, а тепер бідкались, що вони будуть робити весною, як треба буде орати, бо гроші, ті, що чоловік взяв за коні, тепер уже нічого не варті. Не купиш за них і поросяти!

Особливо терпіло селянство в тих селах, які лежали при великих шляхах. Хто не йшов, той скуб його!

Не дивно, що по деяких селах селяне ставляли опір, бо на них ішла біда. Майже по цілій Україні прокотилося таке лихо.

В с. Вівсю відпочивали лише три години й не вважаючи на те, що майже не спали й страшенно були помучені, вирушили на Верхівці; комгруп хтів конче засягти інформацій і директив, а гаяти часу неможна було, бо з ходу подій було видно, що наближається трагічний для нас час.

У Верхівці приїхали над вечір. Чоботарів пішов зі своєю валкою на Сатанів, де по нашим відомостям були зібрані деякі частини.

Тудиж наказав Комгруп відіслати ті дві гармати, що наш відділ підібрав на дорозі. Тимчасом наспіли відомости, що й на інших частинах нашого фронту невдачі.

О 9 г. вечора стало чути гарматну стрілянину і рушничну в східно-північному напрямку, мабуть в с. Соленому. Невжеж ворог і тут і нам прийдеться вночі стрінутись з ним?

У цей час переводилося переформовання у відділі як людей, так і коней. Деякі козаки виступили з відділу. Призначено нового начальника Штабу, бо попередній виступив з відділу ще в с. Великий Беріг, одначе це йому не вадило видавати себе опісля за начальника Штабу Повстанчої Групи півдня України.

На другий день ранком зясувалося, що стрілянина, яка чулася вночі, була дійсно в с. Соленому, де якась наша частина хтіла перейти кордон і податися до Польщі, та по них Поляки відкрили вогонь. Уряд очевидно не полагодив заздалегідь питання про перехід нашого війська за Збруч.

З Верхівців вирушили ми о 9-ій рано і поїхали шукати Штаб Армії. Було страшенно холодно. Їхали ми через с. Тарнорудку, де побачили деякі наші частини, які стояли на майдані всуміш з іншими цивільними втікачами. Там же стояли дві наші гармати. Все те збиралось вирушати на Волочиска.

В цій різнокольоровій масі я побачив багато знайомих, які мерзли й не знали, що робити і куди йти.

Там був п. Орел — директор Державної Скарбниці в Кам'янці Подільському, який разом із жінкою, славною артисткою, пішки вийшов з Кам'янця і тепер притулювся до якогось обозу.

Там був і повітовий комісар освіти і поет Самійленко, які мандрували до Уряду. А де Уряд? Ніхто не знав! Всі прямували на Волочиска як до якої Мекки, сподіваючися там знайти рішення свого буття і відповідь на всі питання, які у кожного були і в голові і на серці. Але, на жаль, їх надія — завела.

Ми поїхали далі і о 1 год. дня стали на відпочинок в с. Голохвастові.

Спинилися в одній хаті, де нас зустріли не дуже радо, і ми там не могли нічого дістати, бо перехожі частини все поїли. Але коли господиня побачила, що ми добре поводимося і за все, що берем, — платимо, з'явився хліб, масло, молоко й навіть самовар нам поставила. Запалила піч і стала козакам варити бараболю.

Сімя оказалась гарна. Дітей посилали до школи.

XI. Волочиска.

У Волочиска приїхали ми о 6 год. вечера. Було вже зовсім темно і страшно зимно. Війська було повно всюди і в страшному безладді. Ніхто ні не знав, де хто стоїть і де яка частина міститься. Поміж військовими всюди стояли фіри з цивільними втікачами. По всьому видно було, що наближається кінець, а в повітрі висіла туга й небезпека. Зловісна тиша панувала над містом, не вважаючи на те, що повно було народу і сповигали темні постаті людей в мраці та розпитували про частини, рідних. Всі пошепки питалися, як стоять справи на фронті, питалися, що сталося й чого скоїлася така нагла катастрофа. Ніхто нічого не знав! Ледве ми найшли в темноті штаб армії й довідалися, що оперативний штаб стоїть у с. Войтівцях, де перебуває і командарм.

Від одного штабового сотника довідалися, що вчора на військовій нараді в присутності Головного Отамана рішено дати ще один рішучий бій. Від того ж сотника довідалися, що разом з нашою армією проти большевиків б'ються й російські добровольчі війська в складі 4 дивізій, не дуже зрештою численних. Б'ються добре і на днях взяли 4 гармати, 25 кулеметів і полоненими щось біля 500 чолов.

Пішла чутка, що Поляки згоджуються пропустити по той бік Збруча лише міністерства, шпиталі й майно. А деж

має дітися решта? Невідомо, як і те, де уряд і що він робить.

Сум огорнув нас, коли ми побачили всю цю картину і довідалися від сотника про наше становище. Все до останнього моменту не хотілося вірити, що погром нашої армії набрав таких розмірів.

В переповненому містечку мені ледве вдалося десь на краю знайти хату, де можна було спочити, обігрітись, поїсти й переночувати.

На другий день ранком, тільки ми зібралися їхати назустріч нашому відділові, як він прибув сам. Звідавши відділ, комгрупп і я виїхали до Войтовець, щоб побачити командарма. Приїхали туди о 2 год. дня. Був страшний холод і сильний північний вітер, що до всіх переживань додавало ще більше муки. Комдарма не застали — поїхав на фронт. Без нього відбулася військова нарада деяких командирів частин, які тут знаходилися. На ній був і комгрупп, а я пішов шукати помешкання, де можна було відпочити, нагодувати коні і загрітись. На нараді зясувалося наше катастрофальне становище. Набоїв цілком немає — останні 25000 видано сьогодні. Нема іншого рятунку, як відійти за Збруч до Польщі.

На нараді повстала думка зібрати всі кінні частини з усієї армії і відправити їх у запілля ворога, але цього неможна було рішити у відсутности комдарма й Головного Отамана.

А тимчасом гарматну й кулеметну стрілянину чути що раз ближче, обози все їдуть і їдуть на Волочиска. Особливо зросло їх число над вечір. Появилися вже відступаючі військові частини. І так усе це сталося швидко, протягом яких 8-10 днів. А ще страшний холодний вітер і мороз гасить і останню іскру надії на щось краще. Справа безнадійна! Операції військові ведуться лише для того, щоб дати обозам, людям і війську можливість відійти за Збруч й не залишити їх на поталу ворогові, який добре розуміючи наше скрутне становище, з усіх сил стискав тут дужку, якою нас припер до Збруча.

Увесь час чути гарматні стріли. В той день, над вечір, серед війська на фронті рознеслась чутка, що комдарм попав у полон. Коли чорношличники довідалися про це, то зірвалися як вихор і кинулись шукати комдарма по полях у тому місці, де його бачили останній раз.

Бої на фронті точилися з перемінним успіхом, а що звязок між частинами й командармом не можна було тримати ніякими телефонами, ні мотоциклами, бо їх у нашій армії не було, то звязь підтримувалася лише кінно, як за старих часів. Тимчасом мінлива ситуація вимагала щораз інших вказівок. Отож для керування операціями комдарм і виїздив на фронт, аби поспівати за подіями і швидче на них реагувати.

І ось якось так вийшло, що ніхто не міг сказати, де комдарм.

Чорношличники кинулися шукати його і в вечірніх сутінках побачили віддалеки, на горі, якусь невеличку купку кінноти.

Повсталася суперечка, чи то він, але досвідчені очі вояків скоро пізнали свого комдарма і з радістю його привітали, що бачуть живим і цілим.

А комдарм з своїм конвоем з 15-20 чоловік теж відразу не пізнав чорношличників у сумерках вечера і вже готувався до бою, і аж коли вони рушили гальпом, пізнав їх по шליках.

Дійсно комдарм був у небезпеці, бо наші частини, в замішанню підчас бою, відступили назад, а комдарм лишився спереду лише з самим конвоем, та щастя хтіло, щоби ми не мали ще такого лиха, як полонення комдарма: і ворог не наскочив, й чорношличники наспіли саме в час.

В тій хаті, де ми спинилися, ледве знайшли трохи муки і зварили собі галушки, що нам було і за обід і за вечеру, бо цілий день нічого не їли. В селі перехожі частини їли все, що було.

Тут трапився один випадок, що добре освітлює відношення подільських селян до нас. Селяне Поділля ще мало зазнали большевиків і тому дехто з них симпатизував з большевиками.

Коли ми по вечері сиділи за столом і обмірковували далші кроки в звязку з переживаним трагічним моментом, нараз під вікном почули якісь голоси, крики, а далі й стріли. Ми зірвалися, вхопили зброю і вискочили на двір, бо подумали, що то вже вскочила в село й господарює большевицька кіннота.

Виявилося, що місцевий селянин узяв поночі наших джур-козаків за большевиків, підвів їх до вікна нашої хати й, показуючи через вікно на комгруппа, сказав: „Он сидить петлюрівський генерал!“

Козаки не стерпіли і давай його обкладати прикладами, а коли він кинувся тікати, то почали по ньому стріляти. За годину прийшов наш відділ і тутже на вулиці росташувався на недовгий спочинок, бо невдовзі ми мали вирушити далі.

Вночі можна було сподіватися наскоку ворога, бо наші війська залишали цей терен.

За якийсь час комгрупп скликав нараду старшин, на якій зясував їм безвиглядне становище нашої армії й поставив на обговорення три питання, з приводу яких мусів висловитися кожний з присутніх. Ось ці питання:

- 1) Чи відступати нам за Збруч разом з нашим військом?
- 2) Чи йти на повстання організовано?

3) Чи перейти фронт окремими частинами й організувати повстання в запіллю ворога?

Один голос був за те, що треба йти за Збруч, бо нема часу на переведення організації. На таке умотивовання один бувалий повстанець відповів, що повстанці формуються за п'ять хвиль, бо вони знають, куди йдуть і чого йдуть! Решта голосів була за те, аби йти на повстання, лише розминалися що до способів переведення в життя цього питання. Одні казали, щоб іти зараз же в організований спосіб і пробитися через фронт (на цьому стояли кіннотчики), а другі — йти через фронт частками і, зорганізувавшись там, підняти повстання, треті — йти через Румунію під виглядом музикантів, реємігрантів і т. и.

Ком'юруп закінчив нараду цю заявою, що з огляду на те, що тепер умови на фронті склалися інші, ніж були під Могилевом, коли ми мали переходити фронт, то він нікого не зобов'язує залишатися у відділі і дає кожному вільну руку, себ-то кожний може поступити як хоче: хто хоче йти в запілля ворога зараз, то най зголоситься у сотника Н. най-пізніше до завтрішнього полудня, а тимчасом увесь відділ за дві години має виступити на Курилівці.

На цьому нарада й закінчилася.

Коли ми повернули з наради до своєї хати, то застали там офіцера добровольця з „деньщиком“, який належав до Волчанського полку, дивізії генерала Сикорського, групи Савенка. Від нього ми довідалися, що група Савенка визнала Самостійну Україну і що буде їй помагати, що добровольчі дивізії вже кілька день б'ються разом з Запорізькою дивізією і що вони підлягають командованню нашого комдарма. Росказував, що коли вони одержали наказ прорвати большевицький фронт і пройти до Винниці, то вони це й зробили, але під непереможними силами ворога мусіли Винницю залишити.

При відвороті вони, разом з чорношличниками, розбили ворожу кінну дивізію, де захопили 4 гармати, 25 кулеметів, полонених і силу обозів, але в свою чергу наскочили на ворожу дивізію, яка їх добре поскубла.

Коли вони повертали, то в районі Деражні на них несподівано наскочив бронепотяг, який їх здорово обстріляв з 6 гармат і 12 кулеметів, але батарея чорношличників, під градом куль, все-таки встигла розбити панцерник, де забрала силу всякого добра. Один лише козак набрав 200000 карб. миколаївських.

XII. Ожигівці.

О 10 год. ночі ми вирушили в с. Ожигівці, що лежить над Збручем, куди й прийшли о 7 год. ранку й стали на майдані біля церкви.

Комгрупп пішов шукати комдарма, а я найшов вільну хату і став шукати чого-небудь поїсти, бо ми страшенно були голодні і промерзли за нічний перехід.

Джури заходилися коло печі, а я пішов у село, досить велике, що роскинулося вздовж Збруча.

Берег до річки підходив великим рівним пляцом, що закінчувався досить крутими й глибокими ярами, та кручами і лише біля самої води була де не де вузька смуга рівного пляжу. По той бік широкої рівнини здіймалися пологі подільські гори, не дуже високі, поперетинані балками й дошками.

По кручах і були роскиданні хати, а на рівному місці стояла лише церква. Через Збруч був перекинтий лише один деревляний міст.

Все село було вкрите втікачами і військом і те все сунуло на той єдиний міст, що нас лучив з Польщею. Я став на крутому березі і дивився на все те море людей, коней, фір, які квапилися перейти по той бік, аби швидче втекти від небезпеки, що гнала з-заду за ними.

Стріли гарматні чути щораз ближше й ближше. Люде весь час оглядалися в той бік і поміж ними кружляли недобрі чутки про становище на нашому фронті.

Вчорашній випадок з комдармом обговорювали як факт, що комдарм попав у полон; що армія цілком розбита; що лише невеличка частина війська тримає фронт; що в Волочисках минулої ночі наскочила большевицька кіннота й багато людей побила й забрала в полон. Факт такий дійсно був. Кіннота Котовського вскочила в місто, побила багато людей, забрала решту в полон і гналася за втікачами аж на міст, що йшов через Збруч, та польське військо відперло її.

Люде, змучені фізично і морально всіми минулими днями, страшно терпіли. Обличчя у всіх стали бліді, якісь сірі, очі хоробливо-блискучі; всі трусилися від холоду, невиспання, й видно було, що в кожного нерви напружені до останньої границі. Здається, досить булоб одного рушничного стрілу, щоб усе це кинулося тікати за Збруч, але кожний розумів важну хвилю моменту і кожний тримав себе в руках. Всі оглядалися в той бік, звідки було чути гарматні стріли, й підсувалися ближше до мосту.

Над всею цією масою народу стояв великий сум і жаль:
А там?

Що нас там чекає?...

По той бік Збруча було видно хати, а за хатами здіймалися гори, які ледви були видні в мраці зимового темного дня. Зверху сипав дрібненький сніг, наче присипав нас і наші надії, а тут ще ті кляті гармати бахають, ніби цвяхами прибивають ці надії.

По той бік Збруча військові складали зброю. Дехто кидав зброю зі злістю, дехто, кидаючи, цілував її, а дехто ламав її й тоді лише кидав. Набоїв майже ні у кого не було.

Тяжко було дивитись на це! Я знов вернув назад; тут дали вже, біля мосту, якийсь лад фірам і людям. Встановили чергу в дві лінії і перепускали через міст безупинно. Квапилися, бо день був короткий, фір і людей багато, а фронт могли прорвати ворожі кіннотчики й зробити те, що в Волочисках. Я пішов на пляц, де стояв наш повстанчий відділ.

Комгруппа ще не було і повстанці хвилювались. Вони боялись, що не встигнуть зібратися і піти, а тут був брак і зброї і коней. Козаки вірили в те, що комгрупп таки піде на повстання.

Нарешті, біля полудня, прийшов комгрупп, зараз же зібрав старшин і заявив їм, що з дозволу Комдарма іде на повстання і зараз же хоче зібрати людей і сьогодні пробитись через фронт.

Війна наша програна й військо наше переходить Збруч, де певно буде посажене в таборах і може колись дочекається слушного часу, що зможе знов визволяти рідний край. Він сам не хоче йти сидати за дроти, а волинь зі зброєю в руках ще раз піти на Україну і закликає тих, хто хоче з ним іти, зараз же приєднатися до нього і разом з ним сьогодні ввечері вирушити. Хто піде, най зголоситься у сот. Н.

Я й інші відмовляли Комгруппа робити це в сучасних умовах, бо фронт наш малий, ворог скупчив усі свої сили, аби нас тут роздушити, тож купці людей годі пройти через фронт. Всіх перебють. Це певна смерть. Це неможлива річ!

На це Комгрупп відповів, що „Ліпше загинути в бою, ніж годувати своїм тілом таборові воші, а в таборі теж можна умерти, тож ліпше умерти в бою. Хто не хоче, той най не іде, він нікого не силує, а його ніхто не переконає!“

На тому й скінчилася нарада.

Коли козаки довідалися, що Комгрупп іде на повстання, то гукнули „Слава отаману!“ і як діти зраділи, кинулись лаштуватися до походу. Чутка пішла по селу й до отамана стали зголошуватися охочі. В хаті ми з Комгруппом склали відозву до козаків, в якій він закликав усіх, хто бажає покласти за Україну голову, приєднатися до нього й зібратися о 7 год. в полудне на майдані біля церкви, де стоять повстанці. В декількох примірниках цю відозву розліплено по селу. Після цього Комгрупп, узявши з собою двох старшин,

та кількох козаків, пішов на міст, де переходили Збруч, і став відбирати від частин, що переходили, ліпші коні й зброю.

Ця його акція викликала силу непорозумінь, бо власники ліпших коней не хотіли їх віддавати, вважаючи їх за свою власність й сподіваючися їх продати опісля в Польщі, але надія їх завела, бо коні все одно потім відібрала від них польська військова влада.

Довго потім у Польщі лаяли вони Комґрупа й розповсюджували про нього різні недобрі чутки. Не розуміли люде того, що чоловік, ідучи на таке святе й небезпечне діло, мусить десь найти засоби для переведення цього діла в життя, а тут і часу лишилося яких 3 — 4 години.

Відібраних коней і зброю зараз же переводили до повстанчого обозу, де козаки вибирали собі коней, зброю, яку хто хотів і скільки хотів. Не пройшло й двох годин від початку цієї акції, як було вже готових біля 100 чоловік.

Цікаве було це явище, на яке варт було подивитися й сфотографувати. На майдані біля церкви стояло 10 — 15 фір, біля них на землі лежала купа різноманітної зброї, навколо стояло кілька десятків коней і біля них бігали козаки. Одні сідали на коней і ганяли по майдану, пробуючи силу й ходу коня, чи підходить він чи ні. Коли не підходить, то козак лишав його і брав другого, третього, аж поки не натрапляв на такого, що був до вподоби. Другі пересідлювали коней і припасовували все до них.

Треті — приміряли до себе зброю й порпалися в купі, вибираючи підходящу для себе.

Деякі причеплювали кулемети „Люїса“ до себе на плечі, а запасові частини й набої чіпляли біля сідла.

Інші оглядали фіри. Передивлялися кожну частину, смакували колеса, допасовували упряж, коней; складали на фіри запасову зброю, набої то що.

Інші рихтували тачанки під кулемети і уставляли їх. Старі повстанці ходили між новиками і вчили їх, що брати, а що лишити.

Козаки, як комашня під вечір на сонці, — бігали й крутилися по майдану, а серед них ходив велитенського росту сотник Н. і то тут, то там давав свої вказівки. До нього підходили щораз нові охотники й просили записати і їх. На майдані кипіло як у казані.

Вже вечеріло, як від Комґрупа прибіг козак з наказом, аби готові козаки ішли на фронт і берегли підступи на село, бо ворог міг наскочити.

Дійсно фронт наблизився до села так, що шрапнельні вибухи стали видніти на горах, на тлі вечірнього неба і сильно стало чути кулеметну стрілянину. Небезпека дійсно була можлива. Зараз же сотник Н. наказав готовим козакам іти на фронт. За п'ять хвиль 100 козаків з криком „Отаман нака-

зав на фронт! Гайда, хлопці! Слава!“ зірвалися як буря і зeszли за горою. За пів години пішло ще 50 чоловік.

Вже стало добре темніти, як надійшов Комгрупп.

Якже він змінився! Почорнів, очі стали червоні й горіли як вогонь! Знервований був у край. Страшенно лаяв тих, що йому робили авантури, коли він відбирав коні й зброю. Голодний був страшенно, а їсти нічого не міг від перевтоми. Зараз же наказав решті козаків готуватися до відходу.

А стрілянина на фронті надсувалася все ближче й ближче. Коли валка фір стала до походу й козаки в кольону чвіркою, я розпрощався з ними, а вони вирушили, з отаманом своїм полковником Гулим-Гуленком попереду, і поволі зникали в балці, що йшла на схід від церкви.

Жаль великий стискав мені серце, коли я провожав кращих синів нашого народу майже на певну смерть.

Пішло їх усіх 320 чоловік. Я стояв доти, доки вони не зникли з очей в сутінках зимової ночі. Майдан біля церкви, де стояли повстанці, весь був закиданий різними військовими річачами.

О 8 г вечора я подався за Збруч. З повстанцями не пішов, бо був хорий. Збруч перейшло разом з військом біля 35.000 людей. Обозних коней біля 15.000, а верхових біля 10.000.

Завдяки нашому головному командуванню, а особливо командуючому армією генералові Омеляновичу — Павленкові військо перейшло Збруч в повному порядку, не давши ворогові себе знищити.

Так закінчилася чотиролітня визвольна боротьба українського народу, який і в останню трагічну хвилину видав із себе людину, що з своїми товаришами продовжала цю боротьбу.

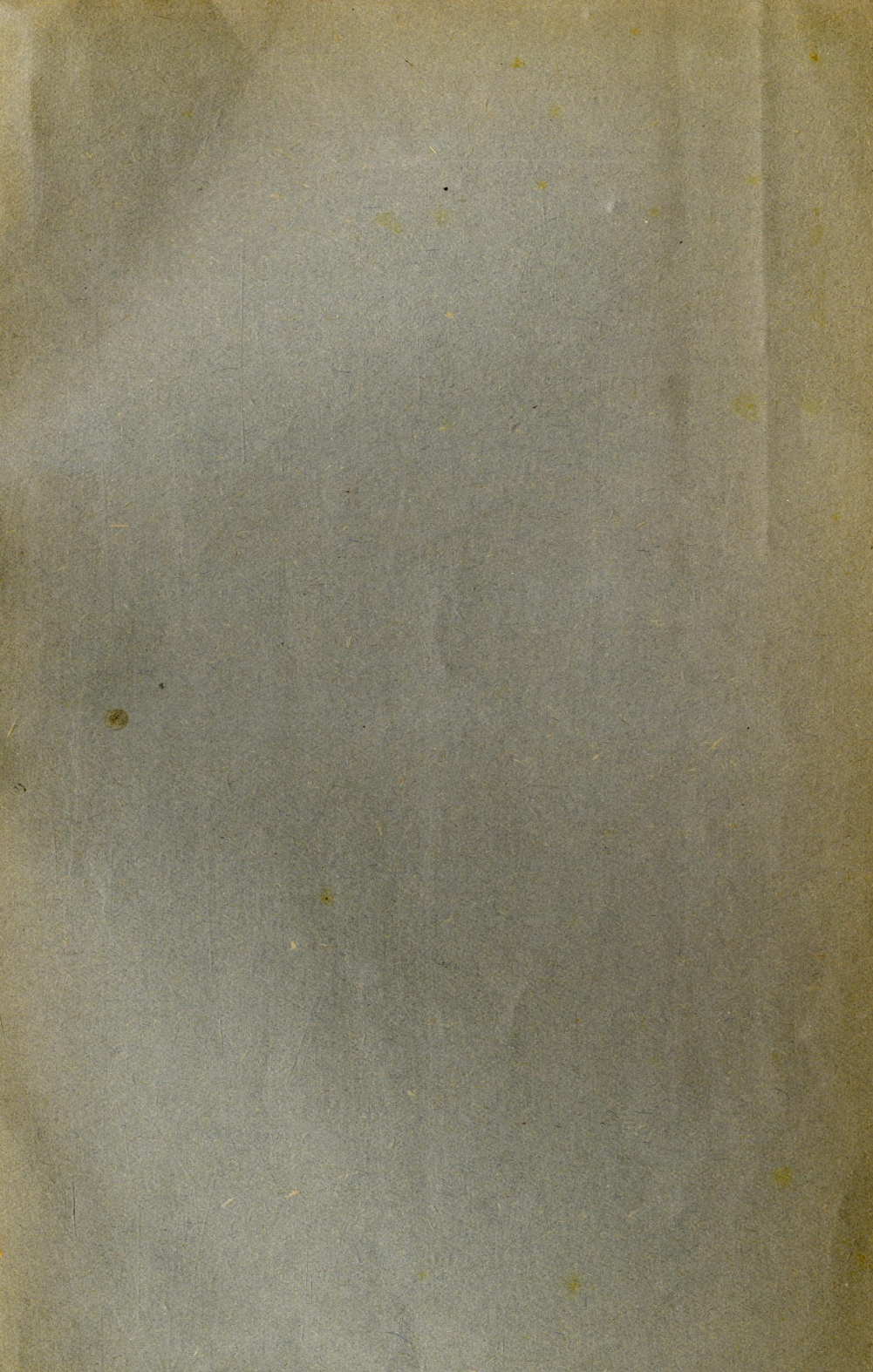
Що сталося з Гулим-Гуленком?

На це могу сказати словами Гоголя в „Тарасі Бульбі“: „Слід його відшукав на широких степах і ланах України!“

Через фронт він перебрався й цілих три місяці ходив по Україні, нищучи і підриваючи большевицьку владу. Протягом цього часу мав великі бої, де брало участь понад 20.000 люда, заки в одному з боїв не був ранений кулеметною кулею в груди навиліт.

Товариш його, скарбник про якого я вже згадував, урятував його від смерті, ризикуючи власним життям.

Про дальшу долю й діяльність отаманову розповість колись історія української визвольної боротьби.

1 руб 65 коп (1986г)

Р
Л 3794^У

М
ОСТАННІЙ
АКТ ТРАГЕДІЇ

(Етап визвольної боротьби
українського народу)

(1917 — 1920).

ЮРІЙ МАГАЛЕВСЬКИЙ.

антинаціоналізм

Л Ъ В І В 1927.